

SOCIJALNA ISKLJUČENOST U RURALNIM OBLASTIMA SRBIJE

SOCIJALNA ISKLJUČENOST U RURALNIM OBLASTIMA SRBIJE

SeConS
grupa za razvojnu inicijativu

ISBN 978-86-7728-137-3

This study was financed
through project supported by
EU Delegation in Serbia

Slobodan Cvejić
Marija Babović
Mina Petrović
Natalija Bogdanov
Olivera Vuković

SOCIJALNA ISKLJUČENOST U RURALNIM OBLASTIMA SRBIJE

Slobodan Cvejić
Marija Babović
Mina Petrović
Natalija Bogdanov
Olivera Vuković
SOCIJALNA ISKLJUČENOST U RURALNIM OBLASTIMA SRBIJE
Prvo izdanje

Izdavač
UNDP Srbija, Sektor za inkluzivni razvoj

Prevod sažetka
Ljiljana Smuđa

Recenzenti
prof. dr Milovan Mitrović
dr Dušan Mojić

Dizajn i štampa
Dosije studio, Beograd

ISBN 978-86-7728-137-3

Tiraž
300

Stavovi izneseni u ovoj publikaciji jesu stavovi autora, i ne predstavljaju nužno i stavove Ujedinjenih nacija, uključujući UNDP, ili država članica UN-a

Slobodan Cvejić
Marija Babović
Mina Petrović
Natalija Bogdanov
Olivera Vuković

SOCIJALNA ISKLJUČENOST U RURALNIM OBLASTIMA SRBIJE

Beograd, 2010.

SADRŽAJ

SKRAĆENICE.....	7
SAŽETAK	9
UVOD.....	17
1. KONCEPT I METODOLOGIJA STRAŽIVANJA SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI U RURALNOJ SRBIJI	19
1.1. Konceptualne osnove istraživanja socijalne isključenosti.....	19
1.2. Metodologija istraživanja socijalne isključenosti u ruralnoj Srbiji.....	22
1.2.1. Analitički okvir istraživanja.....	22
1.2.2. Jedinice istraživanja i analize.....	23
1.2.3. Instrument za prikupljanje podataka i uzorak.....	25
1.2.4. Merenje siromaštva.....	28
2. SOCIO-EKONOMSKI KONTEKST I RELEVANTNE POLITIKE	31
2.1. Položaj ruralnih oblasti u transformaciji Srbije.....	31
2.2. Politike od značaja za socijalnu uključenost seoskog stanovništva i ruralni razvoj.....	34
3. SIROMAŠTVO SEOSKOG STANOVNIŠTVA	37
3.1. Finansijsko siromaštvo seoskog stanovništva.....	37
3.2. Materijalna deprivacija seoskog stanovništva	40
4. ZAPOSLENOST RURALNE POPULACIJE I PRISTUP TRŽIŠTIMA	55
4.1. Problemi ekonomske isključenosti porodičnih gazdinstava	55
4.1.1. Raspoloživi kapital porodičnih gazdinstava.....	57
4.1.2. Položaj porodičnih gazdinstava na tržištu roba, finansijskog kapitala i informacija	59
4.1.3. Pristup državnoj podršci poljoprivredi.....	64
4.1.4. Diversifikacija prihoda porodičnih gazdinstava	66
4.2. Pristup ruralne populacije tržištu rada.....	68

Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije

5. PRISTUP RURALNE POPULACIJE SOCIJALNIM USLUGAMA I SOCIJALNOJ ZAŠTITI	77
5.1. Dostupnost obrazovanja.....	77
5.2. Pokrivenost ruralne populacije socijalnim osiguranjem i zdravstvena zaštita na selu	82
5.2.1. Penzijsko-invalidsko osiguranje	82
5.2.2. Zdravstveno osiguranje i zdravstvena zaštita	84
5.3. Socijalna zaštita seoske populacije	87
6. SOCIO-KULTURNA PARTICIPACIJA SEOSKOG STANOVNIŠTVA.....	91
6.1. Socijalni kapital i socijalna participacija	91
6.2. Kulturni aspekti socijalne isključenosti	94
7. SOCIJALNA ISKLJUČENOST KAO PREPREKA ODRŽIVOG RURALNOG RAZVOJA – ZAKLJUČCI.....	97
8. PREPORUKE.....	103
LITERATURA.....	109
PRILOG: TABELE I GRAFIKONI.....	113

SKRAĆENICE

Skraćenica	Naziv	Abbreviation	Name
ARS	Anketa o radnoj snazi	LFS	Labour Force Survey
AŽS	Anketa o životnom standardu	LSMS	Living Standard Measurement Survey
BDP	Bruto domaći proizvodu	GDP	Gross Domestic Product
CSR	Centar za socijalni rad		
EU	Evropska unija	EU	European Union
MOP	Materijalno obezbeđenje porodice	FA	Family Allowance
NSZ	Nacionalna služba za zapošljavanje	NES	National Employment Service
OMK	Otvoreni metod koordinacije	OMC	Open Method of Coordination
PIO	Penzijsko invalidsko osiguranje	RDI	Retirement and disability insurance
RSZ	Republički zavoda za statistiku	SORS	Statistical Office of the Republic of Serbia
STO	Svetska trgovinska organizacija	WTO	World Trade Organisation
	Indikatorska podgrupa komiteta za socijalnu zaštitu EU	ISSPC	The Indicators Subgroup of the Social Protection Committee
		EU SILC	EU Statistics on Income and Living Standard – SILC
		OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
		NUTS	Nomenclature of territorial units for statistics
		LAU	Local administrative units
		IPARD program	Instrument for Pre-Accession Assistance for Rural Development
		FADN	Farm Account Data Network

SAŽETAK

O istraživanju

Krajem 2009. godine, neposredno pred početak „Evropske godine borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti“ nevladina organizacija SeConS – grupa za razvojnu inicijativu je, uz podršku Programa Ujedinjenih nacija za razvoj u Srbiji i Delegacije Evropske Komisije u Srbiji, sprovela veliko istraživanje o socijalnoj isključenosti i siromaštvu u ruralnim oblastima Srbije.

Istraživanje je sprovedeno sa namerom da se prepoznaju *najvažniji problemi* u ruralnim oblastima koji stvaraju rizike od siromaštva i socijalne isključenosti, da se uoči *na koji način* se različiti rizici kombinuju i proizvode (više-struku) isključenost i deprivaciju, kao i da se identifikuju *društvene grupe* koje su pod najvećim rizikom od siromaštva i socijalne isključenosti. Cilj je bio i da se ispituju aktuelni efekti različitih *relevantnih politika*, kao i da se izlože *preporuke* za unapređenje mera ili njihove implementacije u cilju povećanja socijalne uključenosti ruralne populacije, a time i podsticanja ruralnog razvoja kao značajne komponente održivog razvoja u Srbiji. Osim toga, oslanjajući se na koncept i metodologiju praćenja socijalne uključenosti u EU, istraživanje je imalo za cilj da doprinese i priprema za uključivanje Srbije u Otvoreni metod koordinacije (OMK), evropski okvir usaglašavanja nacionalnih socijalnih politika.

O metodologiji

Istraživanje je sprovedeno anketiranjem na uzorku od 1621 domaćinstva, a uzorak je sačinjen u skladu sa OECD standardima za definisanje ruralnih područja. U skladu sa ovim standardima iz uzoračkog okvira su izostavljene one teritorijalne jedinice koje zadovoljavaju tri kriterijuma:

- Da imaju gustinu stanovništva veću od 150 stanovnika po km²,
- Da imaju proporciju stanovništva koja živi u gradskim naseljima od 50% ili više i
- Da imaju veliki administrativni centar (preko 20.000 stanovnika).

Nakon definisanja ciljne populacije opštine su razvrstane u 4 stratuma: Vojvodina, centralni stratum (Pomoravlje, Šumadija, Mačva i Stig), zapadni stratum i jugoistočni stratum (brdsko-planinski deo istočne Srbije i južna Srbija). Prilikom definisanja stratuma u obzir su uzete geografske odlike područja koje imaju uticaj na privrednu strukturu i profil poljoprivredne proizvodnje, ali i kulturne razlike, razlike u stepenu institucionalne razvijenosti i razlike u stepenu infrastrukturne izgrađenosti.

Zbog ovakve definicije ruralnih područja i slika o ruralnoj Srbiji u pogledu socijalne isključenosti i siromaštva je nova. Naime, ruralna Srbija koja je opisana i analizirana u ovoj studiji, razlikuje se od uobičajenog poistovećivanja ruralnih područja sa ne-urbanim područjima koje domaća statistika definiše kao „ostalo“. Osim toga, metodologija merenja siromaštva je postavljena u skladu sa metodologijom EU, što znači da je siromaštvo mereno preko prihoda a ne preko potrošnje.

Istraživanjem su obuhvaćene sledeće dimenzije socijalne isključenosti: *finansijsko siromaštvo i materijalna deprivacija, ekonomski aspekti isključenosti u kontekstu tržišne poljoprivredne proizvodnje i mogućnosti zapošljavanja u nepoljoprivrednim sektorima, pristup socijalnim uslugama, socijalna i kulturna participacija seoskog stanovništva.*

Osnovni nalazi istraživanja

1. Siromaštvo i materijalna deprivacija su visoko zastupljeni u ruralnoj Srbiji:

- Sa finansijskim siromaštvom suočava se 38,4% stanovništva, a sa materijalnom deprivacijom 35,0%;
- 35,7% stanovništva na selu suočava se sa jednom od posmatranih dimenzija siromaštva (sa finansijskim siromaštvom ili materijalnom deprivacijom ili deprivacijom u naselju), 21,3% sa dve, a 4,8% stanovništva suočava se sa sve tri dimenzije siromaštva;
- 26,1% stanovništva se nalazi u konzistentnom siromaštvu (gde se kumuliraju dve odnosno tri dimenzije siromaštva);

2. Regionalne razlike u zastupljenosti siromaštva su značajne

- Vojvodina je region sa najmanjim procentom stanovništva koje se suočava sa bar jednom dimenzijom siromaštva (finansijskim siromaštvom ili materijalnom deprivacijom ili deprivacijom u naselju). Dok je u Vojvodini 56% domaćinstava suočeno sa bar jednom for-

mom siromaštva, u ostalim regionima učešće takvih domaćinstva je na nivou od 63–64%.

- Zapadna Srbija ima najmanje postotke finansijski siromašnog (33,4%) i materijalno depriviranog (31,9%) stanovništva, a jugoistočna Srbija najveće (41,2% i 37,8%).
- Vojvodina ima najmanji procenat stanovništva suočenog sa deprivacijom u naselju (1,7%) a Zapadna Srbija najveći (12,5%).
- Zapadna Srbija ima najmanji procenat konzistentno siromašnih po dve dimenzije (finansijsko siromaštvo i materijalna deprivacija) a Jugoistočna Srbija najveći, 13,8% i 18,5%.
- Činjenica da mešovita domaćinstva imaju najmanji procenat siromašnih i materijalno depriviranih, dovodi do toga da je najmanja stopa finansijskog siromaštva i materijalne deprivacije zabeležena u regionu Zapadne Srbije, gde je učešće mešovitih domaćinstava najveće od sva četiri regiona.

3. Stanovništvo iz pojedinih tipova domaćinstva je izloženo većim rizicima od siromaštva i socijalne isključenosti.

- Stanovništvo iz poljoprivrednih domaćinstva ima najviši procenat finansijskog siromaštva i visok procenat materijalne deprivacije.
- Stanovništvo iz nepoljoprivrednih domaćinstava, takođe, suočava se sa višim rizikom materijalne deprivacije.
- Osobe koje žive u samačkim domaćinstvima su izložena većem riziku u svim dimenzijama (finansijsko siromaštvo, materijalna deprivacija i deprivacija u naselju).
- Osobe iz jednoroditeljskih domaćinstva suočavaju se sa višim stepenom materijalne deprivacije.
- Osobe koje žive u staračkim domaćinstvima nemaju posebno visok rizik od finansijskog siromaštva, ali su sa najvišim procentom materijalno depriviranih i depriviranih u naselju, što reflektuje činjenicu da su najgore opremljena naselja ujedno i populaciono najmanje vitalna.
- Osobe iz domaćinstva sa decom pokazuju nešto viši rizik od finansijskog siromaštva ali ne i materijalne deprivacije ili deprivacije u naselju.
- Deca do 14 godina spadaju u starosnu grupu koja se u najvećem procentu suočava i sa finansijskim siromaštvom i sa materijalnom deprivacijom. Skoro svako drugo dete suočava se teškoćama u zadovoljavanju specifičnih potreba dece. U najvećem riziku su deca u

jednoroditeljskim porodicama, potom u nuklearnim, dok su u najmanjem riziku deca u proširenim i višeporodičnim domaćinstvima, u kojima deca na selu žive najčešće.

- Neobrazovana populacija je najviše ugrožena po svim dimenzijama siromaštva.
- Poljoprivrednici i pomažući članovi najviše se suočavaju sa finansijskim siromaštvom i deprivacijom u naselju, a PKV i NKV radnici sa materijalnom deprivacijom.

4. Siromaštvo je značajno povezano sa veličinom gazdinstva, merenom veličinom raspoloživog zemljišta.

- Prema ovom kriterijumu, u Srbiji i svim analiziranim područjima, izuzev regiona Jugoistočne Srbije, veći procenat siromašnih je među velikim gazdinstvima od kojih je većina u 2009. imala velike rashode vezano za poljoprivrednu proizvodnju.
- Najveći procenat siromašnih među velikim gazdinstvima je na području Vojvodine, koja je poljoprivredno najintenzivniji region.

5. Porodična gazdinstva se suočavaju sa ozbiljnim teškoćama u pristupu ključnim tržištima.

5.1. Tržište poljoprivrednih proizvoda – tržišne viškove ima manje od 40% anketiranih gazdinstava, a prihod od prodaje poljoprivrednih proizvoda nije konkurentan zaradama u drugim sektorima

- Proizvođači sa velikim tržišnim viškovima pšenice, kukuruza, industrijskog bilja i mleka, imaju bolje organizovan tržišni lanac, ali im to zbog nepovoljnih cena nije omogućilo povoljniji dohodak (Vojvodina i Centralna Srbija).
- Ekonomski povoljniji položaj ostvarili su proizvođači koji su pijačnom prodajom plasirali svoje proizvode (mala gazdinstva i mešovita gazdinstva). Direktna naplata, niska ulaganja i skraćivanje roka naplate, omogućili su ovim gazdinstvima povoljniju poziciju u odnosu na druga.

5.2. Finansijsko tržište nije strukturano prema potrebama poljoprivrednih gazdinstava i specifičnostima poljoprivrede – mala gazdinstva ne mogu da obezbede kreditne garancije i diversifikuju svoju aktivnost ili dohodak.

5.3. Tržište informacija je podjednako dostupno svim gazdinstvima – regionalne razlike pokazuju da su najmanje informisana gazdinstva sa područja Jugoistočne Srbije.

6. Značajan broj domaćinstava se suočava sa preprekama u pristupu državnoj podršci poljoprivredi

- Gazdinstva Jugoistočne Srbije i mala gazdinstva izuzetno su retko korisnici državne podrške poljoprivredi.
- Nepoljoprivredna gazdinstava se retko nađu među korisnicima budžetske podrške, što je disproporcionalno njihovom učešću u ukupnom broju gazdinstava. Uzrok su znatno rigorozniji preduslovi za korišćenje sredstava agrarnog budžeta u ovoj godini, što će usporiti transformaciju gazdinstava i ekstenzivirati proizvodnju.

7. Razlike u standardu porodičnih gazdinstava potiču od mogućnosti ostvarivanja zarada u drugim sektorima van poljoprivrede i od socijalnih davanja, odnosno od diversifikacije prihoda.

- Najmanje diversifikovane prihode imaju gazdinstva u Vojvodini, koja su snažnije od ostalih oslonjena na poljoprivredni prihod i samim tim više zavisna od položaja poljoprivrede.
- Velika gazdinstva sa usko specijalizovanom proizvodnjom i visokim ulaganjima, najviše su izložena finansijskom siromaštvu.

8. Šanse ruralne populacije na tržištu rada značajno su određene karakteristikama ljudskih resursa i dostupnošću radnih mesta u lokalnoj zajednici.

- Polovina zaposlenih u ruralnim sredinama radno je angažovano u poljoprivrednim delatnostima u okviru porodičnih gazdinstava.
- Neplaćeni pomažući članovi privatnih poljoprivrednih gazdinstava su pretežno žene, a njihov marginalizovan položaj u sferi rada i prihoda reflektuje se i na nezadovoljavajuće ostvarivanje socijalnih prava.
- Sa velikim preprekama u zapošljavanju izvan porodičnog gazdinstva suočavaju se osobe niskog obrazovanja, žene i mladi.
- Polovina nezaposlenih nekada je bila zaposlena izvan gazdinstva, a na niske šanse ponovnog zapošljavanja ukazuje visoko učešće (preko polovine) dugoročno nezaposlenih.
- Nezaposleni iz ruralnih sredina ne samo da su isključeni sa tržišta rada, već i iz mera kojima se unapređuje zapošljivost populacije, a koje se u različitim formama sprovode preko Nacionalne službe za zapošljavanje. Naime, politika podsticanja zapošljavanja u značajnoj meri zaobilazi ruralne sredine o čemu govori izrazito nisko učešće nezaposlenih iz uzorka u merama aktivnog zapošljavanja NSZ.

9. Siromaštvo je značajno povezano sa karakteristikama zaposlenosti seoskog stanovništva.

- Učešće siromašnih najniže je među zaposlenima u nepoljoprivrednim delatnostima (24%), a najviše među nezaposlenima (54%).
- Među zaposlenima u poljoprivredi polovina živi u finansijski siromašnim domaćinstvima.

10. Obrazovne karakteristike ruralne populacije su nepovoljne, a šanse za unapređenje ljudskih resursa u ovom aspektu ograničene nizom prepreka.

- Više od polovine ispitanika starih 15 i više godina je bez kvalifikacija.
- Intergeneracijske razlike ukazuju na poboljšanje obrazovnih karakteristika kod mlađih generacija.
- Problem ranog napuštanja školovanja je veoma izražen, obzirom da je 44% ispitanika starih 15 i više godina napustilo školovanje pre završetka srednje škole.
- Osnovne škole postoje u većini sela, ali su predškolske ustanove, domovi kulture i biblioteke slabo zastupljeni, osim u Vojvodini.
- Dostupnost dodatnih, alternativnih obrazovnih sadržaja je slaba.

11. Obuhvat seoske populacije socijalnim osiguranjem (PIO i zdravstvenim) nije zadovoljavajući.

- Staračka domaćinstva koja nisu ostvarila pravo na penziju, a kojih je 12% u uzorku, dvostruko više su izložena siromaštvu nego staračka domaćinstva koja primaju penziju.
- Preko polovine ispitanika radnog uzrasta ne uplaćuje PIO, čime ostaju potpuno nezaštićeni u slučaju povreda i invaliditeta, a izlažu se izrazito visokim rizicima siromaštva u doba starosti.
- Problem nepokrivenosti PI osiguranjem daleko je izraženiji kod poljoprivrednika nego zaposlenih u nepoljoprivrednim delatnostima.
- Čak 13% ispitanika nema zdravstveno osiguranje i suočava se sa ozbiljnim teškoćama u pristupu odgovarajućim uslugama zdravstvene zaštite.
- Zaposleni u poljoprivredi i nezaposleni u značajno većem procentu nisu pokriveni zdravstvenim osiguranjem nego zaposleni u nepoljoprivredi.

12. Pristup ruralne populacije uslugama socijane zaštite je izrazito slab.

- Uprkos visokom procentu siromašnih, tek 1,9% domaćinstava prima MOP.
- Ispitanici koji su pokušali da ostvare pravo na neki oblik materijalne pomoći naveli su da je češći razlog za odbijanje zahteva neispunjavanje drugih kriterijuma, a ne materijalnog cenzusa.
- U najtežem položaju su stari na selu, posebno oni koji žive u staračkim domaćinstvima, koji se suočavaju sa ozbiljnim preprekama u obezbeđivanju socijalnih usluga za stara i nemoćna lica.

13. Socijalni kapital seoske populacije je nizak, a kulturna participacija pasivna i slabo diversifikovana.

- Nivo socijalnog kapitala u selima Srbije je nizak, bez obzira o kojem regionu ili etničkoj (kulturnoj) grupi se radi. Čak 10% ispitanika iz uzorka je izjavilo da uopšte ne poseduje vezujući socijalni kapital, što znači da se ne oslanjaju ni na rođake, ni na komšije i prijatelje kada su u stanju socijalne potrebe
- Premošćući socijalni kapital gotovo da ne postoji i samim tim ne može kompenzovati vezujući socijalni kapital u podizanju socijalne kohezije na selu. Tradicionalni oblici vezivanja, preko seoskih okupljanja i ispomaganja kod obimnijih poljoprivrednih radova gube na značaju, a novi oblici vezivanja su izuzetno slabo razvijeni. Postoji ogroman prostor i šansa da se podizanjem kulture udruživanja i organizovanja poveća i nivo socijalne kohezije u seoskim zajednicama.
- Kulturna participacija je izuzetno slabo diversifikovana i svodi se na pasivne oblike (pre svega gledanje televizijskog programa). Kulturni sadržaji na maternjem jeziku ne nedostaju, ili ispitanici ne registruju njihov nedostatak kao problem. Glavni razlozi za slabu kulturnu participaciju su stil života u kojem se mnogo vremena troši na radne aktivnosti, ali i slaba motivisanost i nezainteresovanost.
- Postoje izvesne regionalne razlike u potrošnji kulturnih sadržaja koje, generalno govoreći, pokazuju nešto aktivniji stil stanovnika vojvođanskih sela u odnosu na ostale.
- Stanovnici sela u Srbiji gotovo da uopšte ne prijavljuju direktna iskustva diskriminacije u javnom životu, što ne čudi s obzirom na izolovan način života i deprivisanost seoskih naselja. Međutim, ukupni uslovi života najveći deo stanovnika sela u Srbiji dovode na marginalnu socijalnu poziciju i često isključuju čitave zajednice iz razvojnih tokova društva.

*

Izloženi nalazi predstavljaju snažno upozorenje o nepovoljnom stanju u ruralnim oblastima u različitim aspektima, kao i nužnostima da se u Srbiji razviju i primene efikasnije politike relevantne za uključivanje seoske populacije i održivi ruralni razvoj. Slika o siromaštvu i socijalnoj isključenosti u ruralnoj Srbiji biće svakako potpunija ako u 2010. godini borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti, bude sprovedeno prvo SILC istraživanje u Srbiji, čime će biti omogućeno poređenje ruralne i urbane socijalne isključenosti.

UVOD

U Evropskoj Uniji 2010. godina proglašena je za „Evropsku godinu borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti“. Iako samo u statusu zemlje u procesu pridruživanja, Srbija je od 2008. godine počela pripreme za uključivanje u Otvorenu metodu koordinacije (OMK) u oblasti politike socijalne uključenosti i socijalne zaštite. Pripreme podrazumevaju i nov pristup u borbi protiv siromaštva, koji posmatra siromaštvo u širem kontekstu socijalne isključenosti, pri čemu se oba problema smatraju ozbiljnim preprekama održivom razvoju. U skladu sa ovim nastojanjima, nevladina organizacija SeConS – grupa za razvojnu inicijativu je, uz podršku Programa Ujedinjenih nacija za razvoj u Srbiji, sprovela veliko istraživanje o socijalnoj isključenosti i siromaštvu u ruralnim oblastima Srbije.

Istraživanje je sprovedeno sa namerom da se prepoznaju *najvažniji problemi* u ruralnim oblastima koji stvaraju rizike od siromaštva i socijalne isključenosti, da se uoči *na koji način* se različiti rizici kombinuju i proizvode (višestruku) isključenost i deprivaciju, kao i da se identifikuju *društvene grupe* koje su pod najvećim rizikom od siromaštva i socijalne isključenosti. Pored toga, cilj je bio i da se ispituju aktuelni efekti različitih *relevantnih politika*, kao i da se izlože *preporuke* za unapređenje mera ili njihove implementacije u cilju povećanja socijalne uključenosti ruralne populacije, a time i podsticanja ruralnog razvoja kao značajne komponente održivog razvoja u Srbiji.

Istraživanje socijalne isključenosti sprovedeno je *anketiranjem* na uzorku od 1621 domaćinstva, u *ruralnim oblastima* Srbije (definisanim u skladu sa OECD standardima) i to putem ispitivanja najvažnijih *dimenzija isključenosti*. U prvom poglavlju kroz objašnjenje koncepta socijalne isključenosti i njegove povezanosti sa ruralnim razvojem, kao i kroz objašnjenje metodologije istraživanja, obrazložen je i *osnovni model* kroz koji su sprovedeni istraživanje i analiza. U skladu sa tim modelom, nalazi su u narednim poglavljima izloženi prema sledećim dimenzijama socijalne isključenosti: *finansijsko siromaštvo i materijalna deprivacija, ekonomski aspekti isključenosti u kontekstu tržišne poljoprivredne proizvodnje i mogućnosti zapošljavanja u nepoljoprivrednim sektorima, pristup socijalnim uslugama*, da bi se na kraju pažnja usmerila na *probleme socijalne i kulturne participacije* seoskog stanovništva. Zaključno

Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije

poglavlje rezimira nalaze preko identifikovanja najvažnijih *problema* socijalne isključenosti i siromaštva. U poslednjem poglavlju izložene su preporuke za unapređenje politika i mera koje treba da doprinesu poboljšanju socijalne uključenosti ruralne populacije u cilju uspostavljanja kvalitetnijih uslova života i generisanja održivog ruralnog razvoja.

1. KONCEPT I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI U RURALNOJ SRBIJI

1.1. Konceptualne osnove istraživanja socijalne isključenosti

Pristup u istraživanju socijalne isključenosti u ruralnoj Srbiji utemeljen je na konceptu socijalne isključenosti i siromaštva, koji se danas nalazi i u osnovi razvoja socijalne politike u EU. Savet EU definiše socijalnu isključenost na sledeći način: „*Društvena isključenost proces kojim su određeni pojedinci gurnuti na ivicu društva i sprečeni u punom učestvovanju u društvu zbog svog siromaštva ili nedostatka osnovnih znanja i mogućnosti za doživotno učenje, ili kao rezultat diskriminacije. Ovo ih udaljuje od zaposlenja, prihoda i mogućnosti obrazovanja, kao i od društvenih mreža i okvira i aktivnosti zajednice. Ovakvi pojedinci imaju malo pristupa vlasti i organima donošenja odluka i na taj način se često osećaju nemoćnim i nesposobnim da uzmu kontrolu nad odlukama koje utiču na njihov svakodnevni život*“ (Council of EU, 2004: 8).

Socijalna isključenost se na ovaj način razume kao prekid socijalnih veza i mreža solidarnosti koji su ključni preduslovi za kvalitetan život pojedinaca i grupa, kao i za integraciju čitave društvene zajednice.

Siromaštvo se razume kao važna dimenzija socijalne isključenosti a ono se definiše kao *nedovoljnost resursa* (u odnosu na prosečne resurse primerene datom društvu) *zbog koje su pojedinci, porodice i grupe isključeni iz svakodnevnih životnih obrazaca i aktivnosti* (Townsend, 1979: 32). U skladu sa tim, Savet EU identifikuje kao siromašne one pojedince ili porodice „*čiji su resursi (dobra, novčani prihodi i usluge iz javnih i privatnih izvora) toliko mali da ih isključuju iz minimuma prihvatljivog načina života u državi članici u kojoj žive*“ (Council of EU, 1975).

U proučavanju socijalne isključenosti važno je usmeriti pažnju na nekoliko ključnih aspekata:

- *Dimenzije socijalne isključenosti.* Potrebno je identifikovati u kojim aspektima su pojedinci i grupe isključeni.
- *Mehanizme isključivanja.* Važno je uočiti na koji način dolazi do isključivanja pojedinaca i grupa u različitim dimenzijama.

Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije

- *Jedinice posmatranja.* Potrebno je sagledati kakvi se obrasci isključivanja uočavaju kod pojedinaca, domaćinstava, grupa, pa i čitavih naselja, područja.
- *Uzroci socijalne isključenosti.* Potrebno je identifikovati uzroke koji dovode do socijalnog isključivanja pojedinaca i grupa.
- *Posledice socijalne isključenosti.* Važno je uočiti šta su ishodi socijalne isključenosti i kako se oni reflektuju na životne šanse i kvalitet života isključenih.

Socijalna isključenost poseduje *multidimenzionalni karakter*. Siromaštvo se može razumeti kao jedna od dimenzija socijalne isključenosti, ali se može razumeti istovremeno kao uzrok i posledica socijalne isključenosti. Tako, recimo, zbog isključenosti sa tržišta rada pojedinci mogu postati siromašni. Sa druge strane, zbog siromaštva pojedinci ne mogu da obezbede ekonomske resurse za bolje obrazovanje, adekvatnije veštine, sredstva za ekonomsku aktivnost, koji predstavljaju preduslove za uspešno uključivanje u tržište rada. Međutim, pored siromaštva, koje se opet može posmatrati kroz oblike finansijskog siromaštva i kroz forme materijalne deprivacije, odnosno nezadovoljenosti egzistencijalnih potreba na određenom nivou, postoji čitav niz drugih dimenzija po kojima pojedinci i grupe mogu biti isključeni iz društva. Isključivanje se može posmatrati u ekonomskoj dimenziji kroz nemogućnost participacije na tržištu rada, ili pristupa finansijskim, tržištima roba i usluga. Može se, dalje, posmatrati u oblasti pristupa sistemu „blagostanja“, odnosno uslugama obrazovanja, zdravstvene zaštite, različitim uslugama socijalne podrške ili direktne pomoći onda kada se pojedinci i porodice nađu u stanju socijalne potrebe u najrazličitijim oblicima. Napokon, socijalna isključenost javlja se i u obliku isključivanja iz socijalnih mreža, organizacija, šire zajednice, ili pak, isključivanja iz kulturnih obrazaca, sistema vrednosti i aktivnosti usmerenih na zadovoljavanje kulturnih potreba, zbog čega je potrebno pažnju usmeriti i na aspekte socio-kulturne participacije.

Kada je reč o *mehanizmima isključivanja*, potrebno je sagledati načine na koje dolazi do isključivanja pojedinaca i grupa prema različitim dimenzijama. Da li, na primer, neadekvatan pristup obrazovanju vodi isključenosti sa tržišta rada, da li isključivanje sa tržišta rada vodi isključivanju iz sistema socijalnog osiguranja i sl. Dakle, ovde se, pre svega radi o identifikovanju *obrazaca* isključivanja, u kojima se različiti aspekti i faktori isključivanja udružuju i proizvode višestruku isključenost.

Jedinice posmatranja najčešće su pojedinci, porodice, domaćinstva, ali to mogu biti i šire društvene grupe definisane prema različitim obeležjima (etničkom, migrantskom statusu, polu, starosti, invaliditetu i sl.) Pored toga, problem socijalne isključenosti moguće je analizirati i sa stanovišta či-

tavih zajednica, područja, regiona. Naime, pojedina sela, oblasti, udaljena su od tržišta, institucija, informacija, a time i ekonomskih i socijalnih tokova, pa i razvojnih procesa. U tom smislu pojedina naselja, ili čitava područja, mogu se identifikovati kao isključena iz šireg društva. Takvi oblici isključenosti stvaraju velike prepreke za uključivanje stanovnika tih područja u šire društvene tokove i procese. Stoga prostorni okvir u kome se odvija svakodnevni život i u kojem ljudi ostvaruju pristup materijalnim i socijalnim resursima postaje izuzetno važan. Kvalitet lokalnih resursa može u manjoj ili većoj meri odrediti (ne)dostupnost drugih mogućnosti (životnih šansi), te treba praviti razliku između siromaštva i socijalne isključenosti kao obeležja *pojedinaca* (koji mogu živeti i u sredinama bogatim resursima) i kao obeležja određenih *područja*. U područjima koje obeležava deprivacija u određenim resursima (komunalna, socijalna, saobraćajna infrastruktura i sl.), stanovništvo generalno ima nepovoljnije šanse da se adekvatno uključi u širu zajednicu, bez obzira na razlike u individualnim potencijalima za takvo uključivnje (Powell, 2000). Prostorna dimenzija, dakle, doprinosi multiplikaciji fenomena materijalne deprivacije i socijalne isključenosti, a po pravilu domaćinstva i pojedinci koji žive u oblastima sa limitiranim resursima disproporcionalno zavise od lokalnih resursa (Kleinman, 1999).

Dalje, važno je napomenuti da različiti oblici isključivanja pojedinaca i grupa imaju različite, a često i višestruke *uzroke*, kao i posledice. Uzroci isključivanja koji se nalaze u fokusu pažnje u ovoj studiji su:

- *Relevantne politike* – mogu određivati društvene ciljeve i sredstva koja ne uključuju interese dela populacije ili ih isključuju iz aktivnosti usmerenih na doseganje tih ciljeva (na primer, usmerenost ekonomske politike na podsticanje razvoja pojedinih sektora može voditi zanemarivanju drugih i posledično rizicima od ekonomske isključenosti populacije angažovane u ovim drugim sektorima).
- *Institucije* – mogu biti selektivne u obezbeđivanju pristupa različitim kategorijama građana. Na primer, mogu biti nedostupne u geografskom smislu zato što su udaljene ili u finansijskom smislu, zbog toga što su usluge skupe. Mogu biti nedostupne ili selektivne zbog toga što nisu efikasne u obezbeđivanju usluga zadovoljavajućeg kvaliteta (kao u slučaju lista čekanja za specijalističke preglede). Ili, pak, mogu biti diskriminativne zato što kriterijumi pristupa datim institucijama ili neformalne prakse isključuju deo populacije..
- *Procesi* – nekada samostalno mogu delovati u pravcu isključivanja određenih grupa, kao što je, recimo, slučaj sa procesima ekonomskog restrukturiranja u kojima deo stanovništva biva istisnut zbog neodgovarajućih kvalifikacija.

- *Prakse* u čijoj se pozadini najčešće kriju određeni vrednosni sistemi i kulturni činioci, a koje deluju diskriminatorno isključujući pojedince različitih karakteristika iz određenih oblika participacije (recimo, kao što je slučaj kod zapošljavanja žena, raseljenih lica, Roma, starijih radnika, osoba bez radnog iskustva i sl.).

Kada je reč o posledicama socijalne isključenosti, one se mogu kretati od privremene i parcijalne isključenosti po nekoj pojedinačnoj dimenziji, do dugoročne, multidimenzionalne isključenosti koja ozbiljno ugrožava životne uslove i mogućnosti reprodukcije pojedinaca, porodica i grupa i pretili da proizvede kumulativne, intergeneracijske oblike isključenosti. Tako privremena isključenost nekog pojedinca sa tržišta rada ne mora voditi siromaštvu i lošim uslovima života, posebno ako drugi članovi domaćinstva ostvaruju ekonomsku aktivnost. Ali dugoročna nezaposlenost, posebno u domaćinstvima sa drugim, ili svim nezaposlenim licima, vrlo verovatno će dovesti do finansijskog siromaštva, materijalne deprivacije, nepovoljnim šansama za obrazovanje i razvoj ljudskih resursa nove generacije, teškoćama u ostvarivanju zdravstvenog i penzijskog osiguranja, a vrlo verovatno i socijalnoj izolaciji i pasivizmu.

Ova studija, naravno, ne može da ponudi potpunu sliku o svim navedenim aspektima socijalne isključenosti u ruralnoj Srbiji. Namera je bila da se što šire zabeleži fenomen socijalne isključenosti što je onemogućilo da se podjednako duboko ispituju navedeni aspekti. Rezultati istraživanja, ipak, pružaju dobre osnovne uvide u ove ključne aspekte problema.

1.2. Metodologija istraživanja socijalne isključenosti u ruralnoj Srbiji

Da bi se rezultati istraživanja i analize lakše pratili ovde će biti izložene najvažnije metodološke napomene, kao i definicije osnovnih pojmova. Prvo će biti predočen analitički okvir na kome su utemeljeni istraživanje i analiza, potom će biti objašnjene osnovne jedinice istraživanja i analize, instrument za prikupljanje podataka i uzorak, da bi na kraju bile predočene i metode merenja siromaštva.

1.2.1. Analitički okvir istraživanja

Analiza socijalne isključenosti u ruralnoj Srbiji izložena u ovoj studiji zasnovana je na podacima anketnog istraživanja. Sam pristup u istraživanju

i analizi problema socijalne isključenosti u značajnoj meri se oslanja na koncept koji je definisala Indikatorska podgrupa Komiteta za socijalnu zaštitu EU (ISSPC), a koji obuhvata četiri osnovne dimenzije: finansijsko siromaštvo, zapošljavanje, obrazovanje i zdravlje. U definisanju pristupa usvojene su i sugestije stručnog tima koji je za Vladu RS izradio predlog nacionalno specifičnih indikatora praćenja socijalne uključenosti, a koji predlaže ispitivanje dve dodatne dimenzije: materijalne deprivacije i socio-kulturne participacije (Vlada RS, 2008). Međutim, za potrebe ovog istraživanja analitički model je definisan nešto drugačije, tako da se omogućava lakše praćenje stanja po navedenim dimenzijama. Socijalna isključenost analizirana je preko sledećih dimenzija:

1. *Siromaštva* koje uključuje dve uže dimenzije: *finansijsko siromaštvo* i *materijalnu deprivaciju*.
2. *Pristupa tržištu rada* koji obuhvata *moгуćnost organizovanja tržišne poljoprivredne proizvodnje* na gazdinstvima i *moгуćnosti zapošljavanja u nepoljoprivrednom sektoru*.
3. *Pristupa socijalnim uslugama* koji obuhvata *pristup obrazovanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti*.
4. *Socio-kulturne participacije* koja se ispituje preko uključenosti u socijalne mreže, organizacije i kulturne aktivnosti.

1.2.2. Jedinice istraživanja i analize

Jedinice posmatranja na kojima se vrši analiza su različite. To su najčešće pojedinci, ali su to povremeno i domaćinstva, gazdinstva, naselja i regioni.

Domaćinstvo. Pod *domaćinstvom* se podrazumeva „*zajednica lica čiji članovi zajednički stanuju, zajednički se hrane i zajednički troše ostvarene prihode... Pod pojmom 'zajedno stanuju' podrazumeva se zajedničko mesto stanovanja, tj. zajednički život u istoj stambenoj jedinici*“ (RZS, *Anketa o potrošnji domaćinstava – nacrt metodološkog materijala*, 2005: 9). U zavisnosti od broja članova, domaćinstva mogu biti *samačka* i *višečlana*. Prema socio-ekonomskom tipu razlikuju se: poljoprivredna, nepoljoprivredna i mešovita domaćinstva. Poljoprivredna domaćinstva su ona koja imaju vlastito poljoprivredno gazdinstvo i svi zaposleni članovi domaćinstva rade na njemu kao poljoprivrednici. Nijedan član domaćinstva nije u stalnom radnom odnosu izvan gazdinstva, niti ima privatnu radnju, mada jedan ili više članova mogu da rade povremeno (neformalno) van gazdinstva u cilju ostvarivanja dopunskih prihoda. U poljoprivredna domaćinstva spadaju i domaćinstva poljoprivrednih radnika koji nemaju zemlju, čiji članovi rade kao nadničar-

ri, kao i domaćinstva penzionera zemljoradnika. Mešovita domaćinstva se razlikuju od poljoprivrednih po tome što, pored poljoprivredne aktivnosti, imaju bar jednog člana koji je zaposlen izvan gazdinstva. Nepoljoprivredna domaćinstva ostvaruju prihode od nepoljoprivrednih delatnosti i nemaju poljoprivredno gazdinstvo (RZS, *Anketa o potrošnji domaćinstava – nacrt metodološkog materijala*, 2005: 20). Dakle, domaćinstva se definišu pre svega kao zajednice stanovanja i potrošnje, mada se pri definisanju tipova može uzeti u obzir i njihova ekonomska aktivnost.

Poljoprivredno gazdinstvo. Prema metodologiji popisa 2002. godine to je svako domaćinstvo koje je u vreme popisa *koristilo* najmanje 10 ari obradivog zemljišta, kao i domaćinstvo koje je koristilo manje od 10 ari obradivog zemljišta, a posedovalo je najmanje:

- a) 1 kravu i tele ili 1 kravu i june, ili
- b) 1 kravu i dva odrasla grla sitne stoke, ili
- v) 5 odraslih ovaca, ili
- g) 3 odrasle svinje, ili
- d) 4 odrasla grla ovaca i svinja zajedno, ili
- đ) 50 komada odrasle živine, ili
- e) 20 košnica pčela (RZS, 2004: 7).

Prema radnom angažovanju svojih članova poljoprivredna gazdinstva su podeljena nasledeće tipove:

- *Poljoprivredna gazdinstva* su ona gazdinstva u kojima svi prihodi potiču od individualnih poljoprivrednika na gazdinstvu.
- *Nepoljoprivredna gazdinstva* su ona gazdinstva u kojima prihodi potiču od člana, odnosno od članova gazdinstva koji obavljaju nepoljoprivredna zanimanja ili obavljaju neko poljoprivredno zanimanje ali van svog ili porodičnog gazdinstva ili, pak, prihod potiče od penzije, od druge imovine, socijalne pomoći ili neke druge vrste stalnih primanja.
- *Mešovita gazdinstva* su ona u kojima se istovremeno ostvaruju i prihodi koji karakterišu poljoprivredna i prihodi koji karakterišu nepoljoprivredna gazdinstva.
- *Gazdinstva bez prihoda* su gazdinstva u kojima je nepoznat izvor prihoda ili prihod potiče od izdržavalaca (uključujući i pravna lica) koji nisu članovi gazdinstva. (RZS, 2002).

Bitno je naglasiti razliku između domaćinstva i gazdinstva, jer se neki aspekti analize odnose na domaćinstvo, a neki na gazdinstvo. Gazdinstvo je

uvek vezano za neko domaćinstvo, ali ne mora svako domaćinstvo na selu da ima gazdinstvo. U analizama izloženi u studiji pojam porodično gazdinstvo koristi se prevashodno kada se analiziraju ekonomske aktivnosti gazdinstava. Termin poljoprivredno domaćinstvo koristi se u širim analizama, onda kada se analiziraju različiti aspekti socijalne isključenosti, ali kada se žele uporediti domaćinstva prema ekonomskoj aktivnosti.

Naselje. Pod naseljem se razume svaki trajan ili privremen oblik ljudske naseljenosti, spontano ili planski nastao, na izgrađenom i povezanom prostoru, bez obzira na brojstanovnika, njihovu gustinu i društvenu heterogenost. U statističkom smislu, naseljem se smatra antropogeografska prostorna jedinica posebnog imena, bez obzira na broj kuća. U pravnom pogledu, naseljem se smatraju samo mesta uneta u registar naselja koji ima odgovarajući pravni značaj. Ukoliko naselje ima jasno određeno područje i relativnu društvenu i ekonomsku autonomnost, reč je o samostalnom naselju (selo, grad, itd.), a ukoliko nema – reč je o nesamostalnom naselju ili delu naselja (zaseok, susedstvo, četvrt, zona, predgrađe) (Vujović, 2007). U ovoj studiji analiza se odnosi na seoska naselja, koja su zavedena u registar naselja, a nalaze se na područjima definisanim kao ruralna u skladu sa OECD metodologijom.

Region. Definisaneje regiona u ovom istraživanju je specifično. Region generalno može da se definiše kao šira teritorijalna celina koja obuhvata neke uže (teritorijalne, upravne, ekonomske jedinice), ili može biti definisan kao uža teritorijalni deo nekog šireg područja, zajednice. Tako, na primer region Istočne Srbije može da se definiše kao šira jedinica koja obuhvata određene okruge i opštine u tom području, ili može da se definiše kao jedna uža teritorijalna celina u odnosu na Srbiju. Kriterijumi za definisanje regiona mogu biti različiti. U Nacionalnoj strategiji regionalnog razvoja regioni su definisani kao „jedinice lokalne samouprave na području upravnih okruga“ (Vlada RS, 2008). U EU, regioni su definisani preko ekonomskih kriterijuma. Za potrebe ovog istraživanja, regioni su definisani kombinovanjem administrativnih, geografskih i ekonomskih kriterijuma (šire o tome u opisu uzorka).

1.2.3. Instrument za prikupljanje podataka i uzorak

Upitnik na osnovu kojeg je obavljeno ovo anketno istraživanje sadrži pitanja o domaćinstvu i pitanja o pojedincima. Osnovni demografski podaci i podaci o obrazovanju, veštinama, osnovnom i dodatnom zaposlenju su prikupljeni za svakog člana domaćinstva, a podaci o nekim specifičnim pitanjima vezanim za socijalnu i kulturnu uključenost u zajednicu za jednog, na slučaj odabranog člana domaćinstva. Osim toga, upitnik sadrži niz pitanja koja se

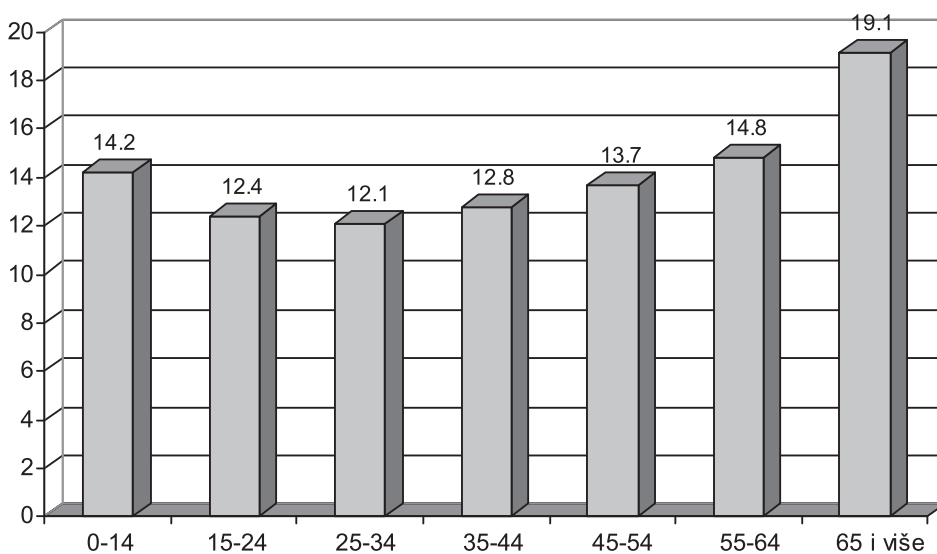
Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije

odnose na stanovanje i infrastrukturnu opremljenost i druge važne aspekte socijalnog i ekonomskog položaja domaćinstva, kao i na ekonomske aktivnosti gazdinstva.

Uzorak na kojem je obavljeno anketno istraživanje je višestepni stratifikovani, veličine 1621 domaćinstava. Podaci o osnovnim socio-demografskim karakteristikama članova domaćinstava, kao što su pol, starost, status po aktivnosti, obrazovanje, etnicitet i slično, prikupljeni su za sve članove domaćinstva. Tako se o ovim osnovnim individualnim karakteristikama može zaključivati na dosta velikom uzorku od 6124 pojedinaca. U populaciji obuhvaćenoj uzorkom (računajući sve članove domaćinstva) nalazi se 49,5% žena i 50,5% muškaraca.

Učešće članova domaćinstava iz uzorka prema starosnim kategorijama prikazano je u narednom grafikonu (Grafikon 1).

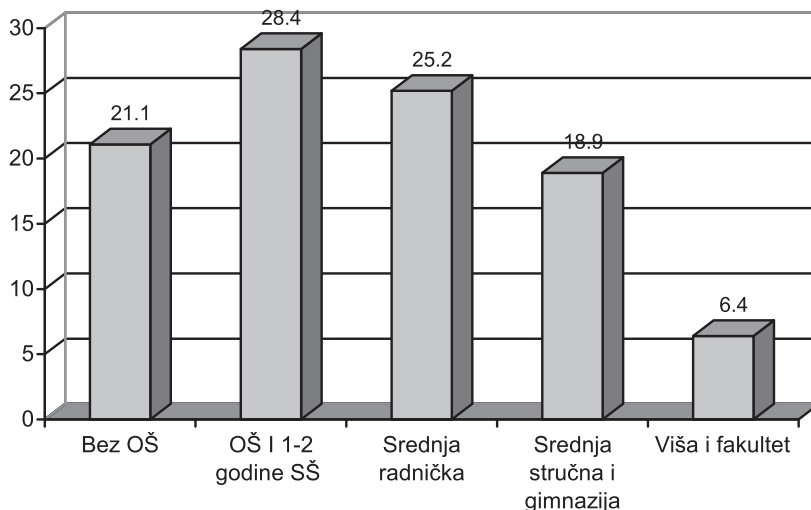
Grafikon 1:
Učešće starosnih grupa među svim članovima domaćinstava iz uzorka

Posmatrano po etničkoj pripadnosti, među populacijom iz uzorka je 83.4% Srba 5.2% Mađara, 3.2% Vlaha, po više od 1% Albanaca, Bošnjaka, Bugara, Roma i Slovaka, dok su pripadnici ostalih etničkih grupa (Muslimani, Crnogorci, Hrvati, Makedonci i Rumuni) zastupljeni sa po manje od 1%.

Obrazovna struktura populacije iz uzorka je vrlo nepovoljna, s obzirom da je polovina bez obrazovanja ili samo sa niskim obrazovanjem.

Grafikon 2:
Populacija iz uzorka (svi članovi domaćinstva) prema najvišoj završenoj školi

Prosečna veličina domaćinstava iz uzorka iznosi 3,7 članova. U uzorku je 3.2% samačkih domaćinstava, 14,3% domaćinstava sa dva člana, 51.5% domaćinstava srednje veličine (3–5 članova) i 30.9% velikih domaćinstava (sa 6 i više članova).

Uzorak je sačinjen u skladu sa OECD standardima za definisanje ruralnih područja. Stoga je i slika o ruralnoj Srbiji u pogledu socijalne isključenosti i siromaštva drugačija od uobičajene, zasnovane na zvaničnoj statistici koja ne izdvaja jasno ruralno naselja.

Primena pomenutih OECD standarda znači da su iz uzoračkog okvira izostavljene one teritorijalne jedinice koje zadovoljavaju tri kriterijuma¹:

- Da imaju gustinu stanovništva veću od 150 stanovnika po km²,
- Da imaju proporciju stanovništva koje živi u gradskim naseljima 50% ili više i

¹ Važno je napomenuti da administrativno uređenje u Srbiji ne odgovara OECD definicijama u skladu sa nomenklaturom teritorijalnih jedinica (nomenclature of territorial units for statistics – NUTS) i lokalnih administrativnih jedinica (local administrative units – LAU). Naime, okruzi u Srbiji su između NUTS3 i LAU1 nivoa, a opštine između LAU1 i LAU2 nivoa, a dodatni problem predstavlja to što su opštine u Srbiji vrlo neujednačene veličine, pa su pojedine opštine prema broju stanovnika veće od nekih malih okruga. Stoga je odlučeno da pomenuta definicija urbanog/ruralnog bude primenjena na opštine, a ne na naselja.

Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije

- Da imaju veliki administrativni centar (preko 20.000 stanovnika).

Ovakvom selekcijom uzorački okvir je smanjen za otprilike jednu trećinu u odnosu na ukupnu populaciju Srbije. Ujedno, iz uzoračkog okvira je isključeno 17% od ukupnog broja stanovnika Srbije koji žive u naseljima klasifikovanim prema zvaničnoj statistici kao „ostalo“ (a to su pretežno sela). To znači da se nalazi ovog istraživanja ne odnose na sela koja pripadaju visoko urbanizovanim opštinama, nego na jasno definisanu ruralnu Srbiju. Ovakav pristup ima značajne implikacije na zaključke o siromaštvu i socijalnoj isključenosti na selu u Srbiji.

Nakon definisanja ciljne populacije opštine su razvrstane u četiri stratum: Vojvodina, centralni stratum (Pomoravlje, Šumadija, Mačva i Stig), zapadni stratum i jugoistočni stratum (brdsko-planinski deo istočne Srbije i južna Srbija). U okviru svakog stratuma odabran je određeni broj opština, a u okviru opština određeni broj sela. Na ovaj način je odabrano ukupno 70 opština i 203 sela. Na pitanja o domaćinstvu i gazdinstvu je odgovarao glavni aktivni član domaćinstva, a na pitanja za pojedince je odgovarala na slučaj odabrana osoba starosti od 15 do 80 godina. Uzorak ovog tipa i veličine omogućuje pouzdano zaključivanje o istraživanim pojavama i procesima na nivou Srbije i na nivou četiri navedena stratuma.

1.2.4. Merenje siromaštva

Sve dimenzije socijalne isključenosti merene su na određen način, preko jasno uspostavljenih indikatora. Za veliki broj pojedinačnih dimenzija isključenost se registruje relativno jednostavno – kao prisustvo ili odsustvo određene aktivnosti, resursa, veze. U tom smislu možemo da lako konstatujemo lice koje nema zdravstveno osiguranje nema ni odgovarajući pristup sistemu socijalne zaštite. Ili, pak, da je osoba koja je dugoročno nezaposlena, suštinski isključena sa tržišta rada. Ove brojne mere različitih dimenzija socijalne isključenosti biće prikazane u odgovarajućim delovima teksta, u kojima se i analiziraju dati aspekti.

Međutim, merenje siromaštva značajno je složenije, a siromaštvo se analizira povezano sa ostalim dimenzijama socijalne isključenosti, pa će na ovom mestu biti pojašnjena i metodologija merenja siromaštva. Prvo je potrebno napomenuti da siromaštvo predstavlja samo jednu od dimenzija ekonomske isključenosti i to onu koja ukazuje na isključenost iz distribucije materijalnih resursa i nivoa potrošnje i zadovoljavanja potreba ispod određene granice. Siromaštvo se u ovoj studiji analizira preko dve dimenzije: finansijskog siromaštva i materijalne deprivacije.

Finansijsko siromaštvo predstavlja nedovoljnost prihoda, odnosno ukupnih novčanih resursa u domaćinstvu. Ono je mereno na osnovu metodologije EU, preko prihoda u domaćinstvu, a ne preko potrošnje kao u Anketi o životnom standardu koja je spovedena u više navrata po metodologiji Svetske banke. Stoga se ova analiza siromaštva zasniva na pitanju o ukupnim novčanim prihodima domaćinstva u poslednjih godinu dana iz različitih izvora (od zaposlenja, od prodaje različitih poljoprivrednih proizvoda, od davanja u zakup, kamate i dividendi, socijalnih davanja, itd.)². *Linija siromaštva* je definisana kao 60% medijane ukupnih novčanih prihoda domaćinstva po ekvivalentnoj potrošačkoj jedinici na nacionalnom nivou³.

Ova definicija linije siromaštva je, kao i druge definicije, određena nekim metodološkim specifičnostima.

- Najpre, budući da je anketa kojom su prikupljeni podaci o siromaštvu i socijalnoj isključenosti u ruralnoj Srbiji pokrivala veliki broj tema i indikatora isključenosti, nije bilo prostora za detaljno izučavanje prihoda i potrošnje domaćinstava. Iz tog razloga je izostavljeno precizno merenje prihoda u naturi (poljoprivredna proizvodnja za sopstvene potrebe, razmena usluga i sl.). Ovi prihodi, međutim, nisu ocenjivani ni agregatno, jer se želelo prikazati dohodovni kapacitet ruralnih domaćinstava u kontekstu njihove uključenosti u tržišnu ekonomiju, odnosno analize poljoprivrede kao razvojne i ekonomski održive grane, a ne kao okosnice ekonomije preživljavanja. Naravno, kao rezultat, finansijsko siromaštvo ruralnih domaćinstava je dodatno naglašeno u odnosu na urbana domaćinstva.
- Drugo, ukupna suma godišnjih prihoda je umanjena za iznos ulaganja u poljoprivrednu proizvodnju, kako bi se jasno definisao efekat novčanih prihoda od poljoprivredne proizvodnje. Na ovaj način je postignut još jedan cilj, a to je da je uhvaćen efekat svetske ekonomske krize koji je uticao i na poslovanje porodičnih gazdinstava. Ovaj efekat je bio veći tamo gde su ulaganja bila veća i naglasio situacionu dimenziju finansijskog siromaštva, posebno kod velikih gazdinstava.
- Konačno, linija siromaštva nije definisana na osnovu podataka iz uzorka, jer bi na taj način linija siromaštva u realnom kontekstu si-

2 Ovaj pristup je veoma blizak metodologiji koju je Radna grupa za dohodak, siromaštvo i socijalnu isključenost Evropske komisije predložila za izračunavanje jednog od zajedničkih indikatora socijalne isključenosti u EU – stopa siromaštva nakon socijalnih transfera ('Laeken' Indicators, 2003; Praćenje društvene uključenosti u Srbiji, 2009).

3 Dohodak po potrošačkoj jedinici dobija se deljenjem dohotka domaćinstva sa modifikovanom OECD skalom koja daje ponder 1 prvom odraslom, 0.5 ostalim odraslima starosti 14 i više godina i ponder 0.3 svakom detetu starosti ispod 14 godina.

Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije

romašnih seoskih područja Srbije bila pomerena na dole i znatan broj ruralnih domaćinstava bi bio potisnut iznad linije siromaštva, čime bi relativna mera siromaštva koja se koristi u ovoj analizi bila dodatno relativizovana. Ova linija je definisana na osnovu podataka o ukupnim novčanim prihodima svih domaćinstava u Srbiji. Iznos koji predstavlja 60% medijane ukupnih novčanih prihoda domaćinstva po ekvivalentnoj potrošačkoj jedinici na nacionalnom nivou je izračunat na osnovu Ankete o potrošnji domaćinstava koju sprovodi Republički zavod za statistiku i za prvih šest meseci 2009. godine iznosi 9.096 dinara. Podaci za druga dva kvartala nisu bili dostupni u vreme našeg istraživanja, a uključivanje kvartala iz 2008. godine, sa ciljem da se izbegne uticaj sezonske komponente, bi znatno umanjilo efekte ekonomske krize koja se u Srbiji javila u punom intenzitetu tek pred kraj 2008 godine.

Stopa siromaštva definisana je kao učešće lica čiji je dohodak po potrošačkoj jedinici u domaćinstvu manji od 60% medijane nacionalnog dohotka po potrošačkoj jedinici.

Materijalna deprivacija predstavlja relativni pokazatelj siromaštva koji daje sintetičku informaciju o uslovima života ugroženog stanovništva. Najčešće se određuje kao (prinudni) nedostatak neke kombinacije dobara, bez koje pojedinci/domaćinstva nisu u stanju da organizuju svoj svakodnevni život u skladu sa standardima koji su uobičajeni za većinu, ili veliki deo, stanovništva u određenom društvu (Guio, Maquet, 2006: 5). U ovom istraživanju materijalna deprivacija je merena preko dva indeksa:

1. indeksa materijalne deprivacije i
2. indeksa deprivacije u naselju.

Metodologija na osnovu koje su sačinjeni ovi indeksi prikazana je detaljnije u odgovarajućem poglavlju.

2. SOCIO-EKONOMSKI KONTEKST I RELEVANTNE POLITIKE

Pre nego što se izlože nalazi istraživanja, potrebno je ukazati na širi socio-ekonomski kontekst od značaja za razumevanje položaja i uslova života ruralne populacije. Takođe, potrebno je ukazati i na najvažnije politike koje oblikuju šanse za socijalnu inkluziju ruralnog stanovništva, ali i razvoj ruralnih oblasti.

2.1. Položaj ruralnih oblasti u transformaciji Srbije

Uključenost ruralne populacije u društvene tokove i procese razvoja je od ključnog značaja s obzirom da ruralna područja čine 85% teritorije Srbije, učestvuju u bruto domaćem proizvodu (BDP) sa 41% (Bogdanov, 2007: 31), a njihovi stanovnici čine 42% ukupne populacije.⁴ Uključenost ruralne populacije značajna je istovremeno iz perspektive kvaliteta života, ostvarivanja prava i razvoja humanih potencijala ruralnog stanovništva, kao i sa stanovišta ruralnog razvoja, jer samo inkluzivni razvoj, može biti održivi razvoj. Međutim, precizne ocene položaja ruralnih oblasti u različitim socijalnim i ekonomskim procesima u Srbiji, kao i karakteristika ruralnog stanovništva prema različitim aspektima, teško je obezbediti s obzirom na odsustvo jasne definicije ruralnih oblasti u domaćoj statistici.

Prosečna gustina naseljenosti u ruralnim područjima u Srbiji je 63 stanovnika/km², sa relativno postojanom veličinom ruralne populacije koja se u periodu između dva popisa stanovništva (1991–2002) smanjila za 2.5%. Trendovi migracija iz sela u grad, gotovo su zaustavljeni tokom 1990ih, pa su se u ovom periodu mogle čak uočiti i reverzibilne migracije, odnosno migracije iz grada u selo (Cvejić, 2006:145; Bogdanov, 2007:63). Promene između dva poslednja popisa, kao i procene stanovništva Republičkog zavoda za statistiku (RZS) za 2008. godinu pokazuju opšti trend povećanja učešća urbanog stanovništva u ukupnom stanovništvu Srbije sa 54,5% u 1991. na 56% u 2002 i na 58% u 2009. godini. Dok su u periodu intenzivne urbanizacije (1946–1980)

4 Republički zavod za statistiku, Procena stanovništva, dostupno na adresi: <http://webzrzs.stat.gov.rs/axd/stanovnistvo/izbor.htm> .

gradska naselja apsorbovala veće potencijale migrantske populacije (posmatrano kroz postotak doseljenih u ukupnom stanovništvu određenog tipa naselja), u periodu 1992–2002 negradska (ostala) naselja apsorbovala su, u relativnom smislu, nešto više migranata (22,6% prema 29,7%), uglavnom izbeglica (Stevanović 2006:79)⁵. U tom smislu primećeni migracioni tokovi su bez suštinski pozitivnih efekata po ruralna područja, posebno ona koja su demografski i ekonomski najugroženija.

Srbija je nisko urbanizovana zemlja u evropskim razmerama, ne samo po niskom udelu gradskog stanovništva već i po niskoj kvalitativnoj urbanizovanosti (infrastrukturnoj opremljenosti – teritorijalnom kapitalu) ostalih tipova naselja, što mnoga ruralna područja čini neatraktivnim za ekonomska ulaganja (ekonomski kapital) i stanovanje (suprotno tendencijama u visoko urbanizovanim zemljama). Otuda je i nivo kulturnog i humanog kapitala ovih područja nizak, što dobro ilustruje nepovoljna demografska struktura u ruralnim oblastima. Indeks starenja⁶ je znatno viši u ruralnoj nego u urbanoj Srbiji, pa prema podacima iz procena stanovništva RZS, u urbanim sredinama na 100 dece (0–14 godina) dolazi 95 starih (65 i više godina), dok u sredinama klasifikovanim kao „ostalo“ na 100 dece dolazi 135 starih. Indeks zavisnosti⁷ takođe je viši u ovom drugom tipu naselja, jer proporcija zavisnih kategorija stanovništva (dece 0–14 godina i starijih od 64 godine) u odnosu na stanovništvo radnog uzrasta iznosi (prema procenama RZS za 2008. godinu⁸) 55%, dok u urbanim naseljima iznosi 43% (RZS). Udeo nepismenih u negradskim naseljima je (prema popisnim podacima iz 2002. godine) 5,9% (u gradskim 1,6%), a osoba bez završene osnovne škole čak 35,6% (u gradskim 11,2%), s tim da su ove razlike izraženije u Centralnoj Srbiji (37,9% prema 10%) nego u Vojvodini (29,5% prema 14,2%), što ukazuje na značaj regionalnih varijacija u tokovima urbanizacije uopšte i urbanizacije sela posebno, razvoju putne infrastrukture, itd. (Stanković 2006: 177).

Privredna struktura ruralnih područja Srbije visoko je zavisna od primarnog sektora i još uvek zasnovana na iscrpljivanju prirodnih resursa. U ruralnim sredinama u Srbiji dominira tradicionalna, monofunkcionalna poljoprivreda, usmerena na rast proizvodnje hrane⁹. Pored toga, dominantan deo aktivnog

5 Reč je pretežno o seoskim naseljima u blizini gradskih centara, koja predstavljaju međukorak u integraciji izbeglica i mlađeg seoskog stanovništva u gradove (snižavanje troškova stanovanja i života u gradu uz pokušaj integracije preko tržišta rada).

6 Indeks starenja predstavlja proporciju kontigenta stanovništva starog 65 i više godina prema kontigentu dece starosti 0–14 godina.

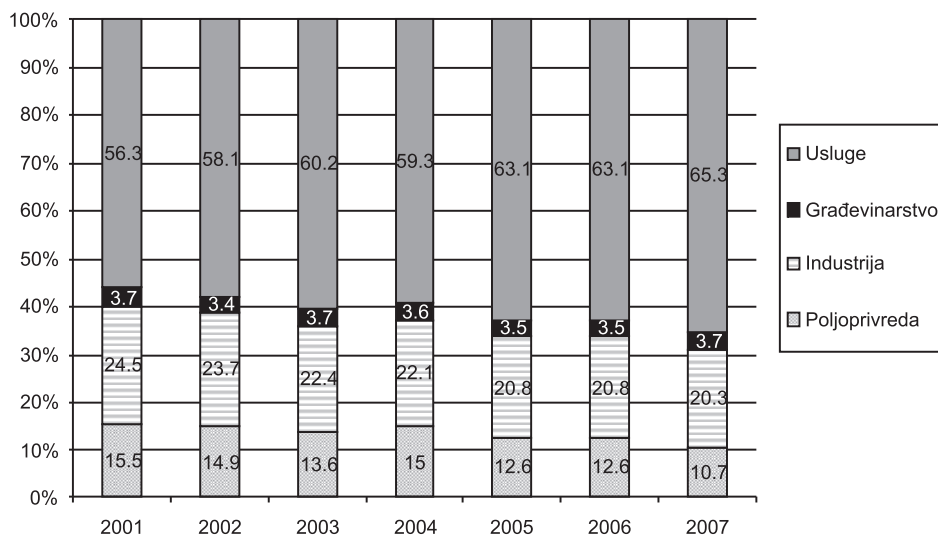
7 Indeks zavisnosti predstavlja proporciju dece (0–14) i starih (65 i više) u odnosu na stanovništvo radnog uzrasta (15–64).

8 Podaci dostupni na adresi: <http://webzrs.stat.gov.rs/axd/stanovnistvo/izbor.htm>.

9 Za razliku od ovog tradicionalnog tipa poljoprivrede, karakterističnog za nerazvijena područja u svetu, razvoj moderne poljoprivrede podrazumeva multifunkcionalnu po-

ruralnog stanovništva (45%) je zaposleno u poljoprivredi. Ova visoka zavisnost ruralnog stanovništva od zaposlenosti u poljoprivredi svrstava Srbiju u red najagrarnijih zemalja Evrope (Bogdanov, 2007:32). Istovremeno, poljoprivreda beleži konstantni pad učešća u BDP nakon 2000. godine.

Grafikon 3:
Struktura BDP Srbije prema sektorima delatnosti 2001–2007.

Izvor: EC, 2008:4.

Heterogenost prirodnih potencijala, privatna svojina nad zemljištem i iskustvo u poslovnom povezivanju, kao neki od osnovnih preduslova diversifikacije i razvoja ruralne ekonomije, nisu iskorišćeni u dovoljnoj meri. Istovremeno, društveni proizvod po stanovniku u ruralnim područjima bio je u 2005. godini za 1/4 niži od nacionalnog proseka, što ukazuje na značajno zaostajanje u razvoju (Bogdanov, 2007: 63–65).

Kako pokazuje Anкета o životnom standardu iz 2007. godine (RZS, 2008), siromaštvo je u Srbiji pretežno ruralni fenomen. Stopa siromaštva¹⁰ duplo je viša u ruralnim nego u urbanim sredinama (9.8% prema 4.3%). Štaviše,

ljoprivreda. EU dokumenti definišu multifunkcionalnu poljoprivredu kao onu koja teži održivom razvoju u obezbeđivanju hrane i drugih netržišnih funkcija, kao što su razvoj ruralnih područja, životni standard stanovništva i očuvanje životne sredine.

10 Proporcija stanovništva čija je mesečna potrošnja po jedinici potrošnje u domaćinstvu ispod linije siromaštva. Linija siromaštva u ovom istraživanju definisana je u apsolutnom smislu, kao potrošnja koja se smatra neophodnom da bi se ostvario minimalni životni standard (RZS, 2008: 177).

razlike u siromaštvu između grada i sela su produbljene u periodu između dve ankete o životnom standardu (2002–2007) na šta ukazuje porast odnosa ruralnog siromaštva prema urbanom sa 1.6 na 2.3. Dubina i oštrina siromaštva¹¹ u ruralnim područjima takođe su bile znatno veće nego u urbanim sredinama. U 2007. godini, skoro dve trećine siromašnih je živelo u ruralnim sredinama. Domaćinstva u ruralnim područjima koja ne poseduju zemlju ili imaju posede manje od 1 hektara suočena su sa najvećim rizikom siromaštva (oko 13%). Ove dve grupe činile su 71% siromašnih u 2007. godini (RZS, 2008: 23).

2.2. Politike od značaja za socijalnu uključenost seoskog stanovništva i ruralni razvoj

Sistemska i strukturno reformisanje agrarnog sektora Srbije počelo je nakon političkih promena 2000. godine. Agrarna politika Srbije je početkom 2000-ih bila usmerena na rešavanje urgentnih problema agrara i saniranje stanja zatečenog u sektoru nakon kriznih 1990-ih. Od 2004. godine u agrarnoj politici Srbije načinjen je snažan zaokret u strateškim opredeljenjima i implementacionim mehanizmima. Reforma je bila usmerena na rast konkurentnosti porodičnih komercijalnih gazdinstava, tako što je politika podsticaja dohotku zamenjena podsticanjem investicija. Pored toga, od 2005. godine sve veća pažnja poklanja se ruralnom razvoju (Volk, Bogdanov, Rednak, Erjavec, 2009:10–11). Od 2005. godine podrška unapređenju poljoprivrede u Srbiji odvijala se u skladu sa usmerenjima iz Strategije razvoja poljoprivrede (*Službeni glasnik RS*, broj 71/2005). Opšti ciljevi definisani u Strategiji su:

- izgraditi održiv i efikasan poljoprivredni sektor koji može da se takmiči na svetskom tržištu, doprinoseći porastu nacionalnog dohotka,
- obezbediti hranu koja zadovoljava potrebe potrošača u pogledu kvaliteta i bezbednosti,
- održati podršku životnom standardu za ljude koji zavise od poljoprivrede, a nisu u stanju da svojim razvojem prate ekonomske reforme,

11 Dubina siromaštva ukazuje koliki je prosečni deficit potrošnje u odnosu na liniju siromaštva. Ovaj pokazatelj siromaštva ukazuje na to koliko je novčanih sredstava potrebno mobilisati i usmeriti siromašnima da bi siromaštvo teorijski bilo eliminisano. Oštrina siromaštva meri nejednakosti među siromašnima, odnosno ukazuje koliko su neki siromašni dalje od drugih u odnosu na liniju siromaštva (RZS, 2008: 180).

- osigurati podršku održivom razvoju sela,
- sačuvati životnu sredinu od uticaja efekata poljoprivredne proizvodnje,
- pripremiti poljoprivredu Srbije za integracije u EU,
- uskladiti politiku domaće podrške poljoprivredi sa pravilima Svetske trgovinske organizacije (STO).

Značajna novina u sistemu podrške poljoprivredi od 2004. godine bila je uvođenje registra gazdinstava. Narednih godina sistem je razvijan, tako da je registracija postala gotovo preduslov za korišćenje sredstava budžetske podrške. Međutim, zbog ne posedovanja neophodne dokumentacije, nerešenih vlasničkih prava, nespremnosti da se izgube različiti oblici socijalne podrške, veliki broj gazdinstava se ne registruje, pa time biva isključen iz sistema državne pomoći.

Socijalni problemi ruralnih područja prepoznati su u brojnim nacionalnim strategijama, kao što su Strategija za smanjenje siromaštva, Nacionalna strategija zapošljavanja, Strategija održivog razvoja. U strukturi budžetske podrške poljoprivredi, poslednjih godina pojavljivale su se mere čiji je cilj bio smanjenje ruralnog siromaštva. U takve mere spadaju: podrška nekomercijalnim gazdinstvima (2006), podrška pripadnicima Romske zajednice (2008), niz specifičnih povlastica za investicije na gazdinstvima koja imaju mlade poljoprivrednike itd. Pored toga, mera podrške koja ima najdužu tradiciju u srpskoj agrarnoj politici – premija za mleko, ima šemu finansiranja koja ukazuje na izraženiju socijalnu nego ekonomsku funkciju¹². Efekti ovih mera ipak su vrlo skromni, jer je podrška poljoprivredi u Srbiji izrazito nestabilna i po obimu i po načinu distribucije¹³. Iz tog razloga veliki broj gazdinstava izlaže se velikom riziku poslovanja i ulaganja, a siromašna gazdinstva ne uspevaju da prevaziđu svoja razvojna ograničenja.

12 Pravo na premiju za mleko imaju sva gazdinstva i ona nije vezana za mlečnost grla niti je difinisan miimalni obim isporučenih količina. Premija se isplaćuje linearno, a predviđen je veći iznos za proizvođače u brdsko-planinskim područjima. Ovakva šema finansiraja praktično dopušta podsticaje najširem krugu korisnika, i mnogo više ima karakter podrške dohotku poljoprivrednika, nego što pomaže rast kokurentnosti.

13 Volk, T., Bogdanov, N., Rednak, M., Erjavec, E. (2009): Analiza direktne budžetske podrške poljoprivrednom i ruralnom razvoju Srbije, PRSP, Beograd <http://www.prsp.sr.gov.yu/download/Analiza%20direktne%20podrske%20poljoprivredi%20i%20ruralnom%20razvoju.pdf>

3. SIROMAŠTVO SEOSKOG STANOVNIŠTVA

Siromaštvo predstavlja jedan od oblika ekonomske isključenosti. Ekonomska isključenost se može razumeti kao *isključenost pojedinaca, domaćinstava i čitavih društvenih grupa iz razvojnih sektora ekonomije, ili čak iz tržišnih sektora ekonomije, kao i procesa distribucije ekonomskih resursa, usled čega oni bivaju sprečeni da zadovolje svoje potrebe, osvare svoja prava, razviju svoj ljudski kapital i dostignu zadovoljavajući standard i kvalitet života*. Stoga se siromaštvo može razumeti kao isključenost iz (re)distribucije ekonomskih resursa neophodnih za uspostavljanje minimalnog zadovoljavajućeg životnog standarda. Odnos između siromaštva i drugih formi ekonomske isključenosti je višeznačan. Ekonomska isključenost sa tržišta rada svakako predstavlja važan faktor siromaštva – istraživanja siromaštva u Srbiji pokazala su da su nezaposlenost i neaktivnost osnovni uzroci siromaštva i socijalne isključenosti (RZS, 2008). U tom smislu, siromaštvo se javlja pretežno kao posledica isključenosti sa tržišta rada. Sa druge strane, siromaštvo je moguće posmatrati i kao relativno autonomni oblik ekonomske isključenosti zato što sprečava učešće na tržištima roba i usluga, stanova, sprečavajući time adekvatno zadovoljavanje potreba i životne uslove siromašnih. Treći pristup, pak, može tretirati siromaštvo i kao uzrok ekonomske isključenosti sa tržišta rada, kao i drugih oblika socijalne isključenosti, zbog toga što u uslovima nedovoljnosti resursa, siromašnima biva ograničen pristup kvalitetnom ili visokom obrazovanju, informacijama, kreditima za investiranje u ekonomsku aktivnost, tehnologijama, pa i socijalnim mrežama koje imaju veliku ulogu u stvaranju funkcionalnih kanala u zapošljavanju.

Siromaštvo je takođe multidimenzionalni fenomen i ovde će biti analizirano preko dva aspekta: finansijskog siromaštva i materijalne deprivacije¹⁴.

3.1. Finansijsko siromaštvo seoskog stanovništva

Još jednom je potrebno podsetiti da se nalazi odnose na ruralna područja Srbije definisana u skladu sa definicijom iznetom u poglavlju o metodologiji, što znači da su sela u blizini većih gradova isključena iz uzoračkog

14 Postoji i treći aspekt siromaštva, a to je subjektivno siromaštvo (Bradshaw, 2003).

okvira, čime je za 17% umanjena populacija koja je prema podacima iz popisa 2002. živela u naseljima klasifikovanim pod 'ostalo' (najvećim delom sela).

Metodologijom koja je opisana u uvodnom delu, finansijsko siromaštvo u ruralnoj Srbiji krajem 2009. godine ocenjeno je na 38,6% kod domaćinstava i 38,7% kod pojedinaca. Ovako visoka stopa siromaštva je zabeležena i u ruralnim oblastima nekih zemalja koje su članice EU: u Portugalu 2000. godine 33%, u Rumuniji 2005. godine 48%, slično i u Litvaniji i Mađarskoj (European Commission, 2008: 14). Koncentracija ruralnih domaćinstava u Srbiji oko linije siromaštva je manja u našem istraživanju nego što je to pokazala AŽS na nacionalnom nivou. Naime, ako se linija siromaštva pomeri za 10% na više (na 10.006 dinara), procenat siromašnih se povećava na 43,5%, što je uvećanje za 14,2%, a ukoliko se pomeri za 10% na niže (na 8.186 dinara), procenat siromašnih se smanjuje na 35,5%, što je umanjeno za 8,3%. U AŽS iz 2007. godine, ovo pomeranje linije siromaštva za 10% na više ili na niže dovodi do promene stope siromaštva od 35% (u oba smera) (Krstić, 2008: 13).

Siromaštvo na selu mereno ovakvom metodologijom je determinisano nizom faktora (položaj na tržištu rada, prihodi, broj članova domaćinstva, itd.). Ono, naravno, veoma zavisi od strukture prihoda u domaćinstvu. Regresionom analizom je utvrđeno da različiti novčani prihodi imaju statistički značajan uticaj na porast prihoda po ekvivalentnom odraslom, ali da je najveći uticaj prihoda od penzije¹⁵. Ovaj podatak se može objasniti time da oko 2/3 domaćinstava koja imaju prihode od penzije imaju više od dva člana, što najčešće znači prisustvo još jednog izvora prihoda i ekvivalenciju ostalih odraslih članova od 0,5. Osim toga, 73% domaćinstava koja imaju prihode od penzije su nepoljoprivredna ili mešovita po sastavu, što znači da većina penzionera živi u domaćinstvima koja imaju prosečno više ekvivalentne prihode i manju stopu siromaštva.

Na povoljniju ekonomsku poziciju mešovitih domaćinstava ukazala su i druga istraživanja (Babović, Cvejić, 2002; Babović, 2009). U ovom istraživanju činjenica da mešovita domaćinstva imaju najmanji procenat siromašnih (više o tome u drugom delu poglavlja), dovodi do toga da je najmanja stopa siromaštva zabeležena u regionu Zapadne Srbije¹⁶, gde je učešće mešovitih domaćinstava najveće od sva četiri regiona (oko 1/3). Štaviše, mešovita domaćinstva u Zapadnoj Srbiji imaju ubedljivo najnižu stopu siromaštva od mešovitih domaćinstava iz svih regiona (18,2% u poređenju sa čak 39,7% u Vojvodini).

15 β koeficijent imao najveću vrednost za prihode od penzije (0,71, u poređenju sa 0,63 za prihode od prodaje poljoprivrednih proizvoda i 0,33 od zarade od redovnog zaposlenja van poljoprivrede).

16 Nasuprot nalazima iz AŽS gde je ruralno siromaštvo u Zapadnoj Srbiji manje jedino od onog u Jugoistočnoj Srbiji.

S druge strane, nepoljoprivredna domaćinstva (ona koja nemaju nijednog člana primarno zaposlenog u poljoprivredi) su najčešća u Vojvodini (oko 60%), a upravo tu su i na drugom mestu po siromaštvu (stopa siromaštva 32,5%, odmah iza Istočne i Južne Srbije sa 44,1%). Ova okolnost je dovela do zaključka da su Vojvođanska sela prilično izjednačena u siromaštvu sa drugim regionima. Potrebno je još dodati i nalaz da je siromaštvo u poljoprivrednim domaćinstvima (ona u kojoj svi aktivni imaju osnovno zaposlenje na privatnom poljoprivrednom posedu) najniže u Vojvodini (47,6%).

Ovako definisano finansijsko siromaštvo je testirano modelom logističke regresije¹⁷. Analiza je pokazala da je profil siromaštva realtivno jednostavan. Na svrstavanje u kategoriju siromašnih presudan uticaj ima učešće prihoda izvan poljoprivrede (plate, penzije, socijalni transferi, rentiranje...) u ukupnim prihodima. Značajan je još i regionalni položaj domaćinstva, u smislu da domaćinstva iz Zapadne Srbije imaju najveću šansu da ne budu siromašna. Shodno strukturi prihoda i tip domaćinstva definisan na osnovu aktivnosti igra ulogu u izbegavanju siromaštva, tako da nepoljoprivredna i mešovita domaćinstva imaju veću šansu da ne budu siromašna. I obrazovanje nosioca domaćinstva ima značaj u ovom modelu, ali tako da samo oni koji imaju visoko obrazovanje imaju veće šanse da ne budu siromašni nego oni koji nemaju ni osnovnu školu (ispitanici sa završenom osnovnom ili srednjom školom se, u tom pogledu, ne razlikuju statistički značajno od neobrazovanih). Konačno, broj članova domaćinstva takođe doprinosi, doduše u manjoj meri nego prethodno pomenute varijable, profilisanju ruralnog siromaštva, tako da sa povećanjem broja članova domaćinstva raste šansa za siromaštvo. Učešće penzija u prihodima, za koje smo videli da ima značaj za porast prihoda, je manje bitno za izlazak iz siromaštva nego učešće prihoda od zaposlenja u ukupnim prihodima. Ni učešće prihoda od poljoprivrede i veličina gazdinstva, se nisu pokazali statistički značajnim u ovom modelu. Sve u svemu, *najbolje šanse da izbegnu siromaštvo imaju mešovita i nepoljoprivredna domaćinstva*, koja, logično, imaju visoko učešće nepoljoprivrednih prihoda. Šansa da se izbegne siromaštvo je veća ako je domaćinstvo iz *Zapadne Srbije*, gde je učešće mešovitih domaćinstava najveće, ili ako je njegov *nosilac fakultetski obrazovan*. *Najmanje šanse da izbegnu siromaštvo imaju domaćinstva koja su visoko zavisna od poljoprivrede*.

17 Zavisna u ovom modelu je bila indikatorska varijabla koja je razdvajale domaćinstva koja su iznad linije siromaštva od onih koja su bila ispod. Nezavisne varijable je činilo tri kategorijalne (region, tip domaćinstva, obrazovanje nosioca domaćinstva) i sedam numeričkih varijabli (učešće prihoda van poljoprivrede, učešće prihoda od poljoprivredne proizvodnje, učešće prihoda od penzije u ukupnim prihodima, veličina poseda i broj članova domaćinstva). Referentni slučaj su činila poljoprivredna domaćinstva iz Jugoiistočne Srbije čiji nosilac nema završenu osnovnu školu. Model je ispravno razvrstavao 67,4% slučajeva, a vrednost Nagelkerke R² statistike je 0.115.

3.2. Materijalna deprivacija seoskog stanovništva

U ovom odeljku analizira se rasprostranjenost materijalne deprivacije stanovništva u ruralnim područjima Srbije koja se potom poredi sa pokazateljima finansijskog siromaštva. Materijalna deprivacija je relativni pokazatelj siromaštva koji daje sintetičku informaciju o uslovima života ugroženog stanovništva. Najčešće se određuje kao (prinudni) nedostatak neke kombinacije dobara, bez koje pojedinci/domaćinstva nisu u stanju da organizuju svoj svakodnevni život u skladu sa standardima koji su uobičajeni za većinu, ili veliki deo, stanovništva u određenom društvu (Guio, Maquet, 2006: 5). Tako definisan pokazatelj omogućava da se siromaštvo neke populacije bolje razume no kada se posmatra samo po osnovu finansijskih (dohodovnih) indikatora, iz više razloga. Prvo, jer pruža uvid u više dimenzija siromaštva, a samim tim i u moguće varijacije među osobama suočenim sa finansijskim siromaštvom. Drugo, jer ukazuje na odsustvo mogućnosti adekvatnog zadovoljenja potreba i onih osoba (domaćinstava) koje se nužno (istovremeno) ne suočavaju i sa finansijskim siromaštvom. Treće, jer ukazuje na probleme u zadovoljavanju elementarnih potreba u dužem vremenskom periodu, što doprinosi proceni dugotrajnog siromaštva.

Istraživanje rasprostranjenosti materijalne deprivacije u seoskoj populaciji neophodna je dopuna dohodovnih indikatora (računatih na osnovu nacionalnih proseka), kako zbog nižih troškova života u selu nego u gradu (stanovanje i sl.), tako i zbog činjenice da seosko stanovništvo u manjoj meri od gradskog plaća neke robe i usluge (samoproizvodnje hrane, i sl.). To može smanjivati rizik od siromaštva seoskog stanovništva i pored niže vrednosti raspoloživog dohotka. S druge strane, neadekvatna opremljenost seoskih naselja u domenu komunalne i socijalne infrastrukture onemogućava adekvatno zadovoljavanje potreba i onih pojedinaca (domaćinstava) koji nisu finansijski siromašni, dok za one koji to jesu, i/ili su suočeni sa deprivacijom potreba u drugim dimenzijama (odeća, obuća, opremljenost stana i sl), predstavlja značajnu dodatnu prepreku prevazilaženju siromaštva/depriviranosti, odnosno pojačava njene efekte (EC, 2008: 65–71).

U ovom istraživanju primenjena je metodologija merenja materijalne deprivacije u Evropskoj uniji (EU SILC istraživanja). Njome se identifikuju četiri deprivacione dimenzije: 1. ekonomska (nemogućnost realizacije određenih potreba: ishrana, odevanje, odmori, plaćanje računa za stan, i sl.); 2. posjedovanje trajnih potrošnih dobara; 3. stanovanje (infrastrukturna opremljenost stana i kvalitet prostora); 4. susedstvo (infrastrukturna opremljenost naselja, buka, zagađenost, bezbednost i sl.). Ovde je, međutim, odvojeno računat indeks materijalne deprivacije (prve tri deprivacione dimenzije) i indeks deprivacije u naselju (četvrta dimenzija), da bi se lakše sagledale moguće pre-

poruke za njihovo prevazilaženje, jer se konkretne mere mogu odnositi na pojedince, domaćinstva ili naselja.

Indeks materijalne deprivacije konstruisan je na osnovu tri dimenzije: depriviranost u stanovanju, probleme u stanovanju i teškoće u zadovoljavanju nekih osnovnih potreba sa kojima se domaćinstva suočavaju zbog nedostatka novca u poslednje dve godine.

1. *Depriviranost u stanovanju* (standard nastanjenosti i opremljenosti), koja je obuhvatila osam indikatora:

- posedovanje kuće koja nije od tvrdog materijala (86,3% domaćinstva ima kuću od tvrdog materijala, što indikator čini diskriminativnim po socijalnu isključenost);
- prenaseljenost koja je definisana preko proporcije broja članova domaćinstva u odnosu na broj prostorija u stambenoj jedinici koje se realno koriste (više od dve osobe po sobi), pri čemu 89,6% domaćinstava ima standard ispod dve osobe po sobi (koji je iznad patološkog praga nastanjenosti);
- nepostojanje tekuće vode u kući/stanu (koju ima 93% domaćinstava);
- neposedovanje električne energije (poseduje je 99,7% domaćinstava);
- neposedovanje WC-a u stanu (poseduje 88% domaćinstava);
- neposedovanje priključka za telefon (poseduje 85% domaćinstava);
- neposedovanje frižidera (poseduje 97,5% domaćinstava);
- neposedovanje mašine za veš (poseduje 87,2% domaćinstava).

Dakle, u obzir nisu uzeti indikatori poput priključaka na javni vodovod (koga poseduje samo 45% domaćinstava) ili posedovanje kompjutera (43,8%), jer se ne mogu smatrati standardnom opremom ruralnih domaćinstava. Depriviranim su smatrana samo ona domaćinstva koja se na ovoj dimenziji suočavaju sa nedostatkom na četiri i više indikatora.

2. *Problemi vezani za stanovanje*, čine drugu dimenziju indeksa materijalne deprivacije i obuhvataju sledeće elemente:

- nedostatak prostora (15,3% domaćinstava je izjavilo da se suočava sa ovim problemom);
- vlagu u stanu (na koju se požalilo 27,8% domaćinstava);
- prokišnjavanje krova (kod 16,3% domaćinstava);
- teškoće zagrevanja prostora (kod 26,9% domaćinstava);
- propale zidove i podove (19,5% domaćinstava);
- istrošenu drvenariju (23,5% domaćinstava);
- nedovoljno dnevno svetla (8,4% domaćinstava).

Depriviranim su smatrana ona domaćinstva koja se suočavaju sa četiri i više navedenih problema.

3. *Teškoće sa kojima se domaćinstva suočavaju zbog nedostatka novca u poslednje dve godine* predstavljaju treću dimenziju indeksa materijalne deprivacije koja je obuhvatila sledeće komponente:

- neadekvatno grejanje stana (23,4% domaćinstava u uzorku ima takav problem);
- nemogućnost zamene ili popravke aparata za domaćinstvo (problem kod 42,1% domaćinstava);
- nemogućnost kupovine neophodnih namirnica (problem za 19,8% domaćinstava);
- nemogućnost kupovine potrebne odeće i obuće (problem za 27,6% domaćinstava);
- nemogućnost kupovine neophodnih sredstava za higijenu (problem za 12,3% domaćinstava);
- nemogućnost pokrivanja neočekivanih troškova (problem za čak 56,3% domaćinstava);
- nemogućnost plaćanja računa duže od tri meseca (problem za 22,7% domaćinstava);
- nemogućnost plaćanja kurseva obuke (problem za 19,6% domaćinstava);
- nemogućnost kupovine lekova (problem za 20,6% domaćinstava);
- nemogućnost kupovine medicinskih pomagala (problem za 8,4% domaćinstava);
- nemogućnost da se organizuje proslava porodične slave (problem za 11,8% domaćinstava).

Depriviranim su smatrana ona domaćinstva koja se suočavaju sa pet i više navedenih indikacija depriviranosti. Na osnovu dobijenih vrednosti kompozitnog indeksa izdvojena su domaćinstva bez deprivacije, domaćinstva sa nižim i domaćinstva sa višim stepenom deprivacije.

Indeks deprivacije u naselju izveden je na osnovu četiri dimenzije: objektivnog nivoa opremljenosti naselja, udaljenosti od najbližeg administrativnog centra, udaljenosti uslužnih sadržaja od kuće ispitanika i percepcije problema vezanih za komunalne usluge i bezbednost u naselju.

1. *Objektivni nivo opremljenosti naselja* praćen je preko prisustva devet značajnih institucija/usluga u naselju: doma zdravlja, osnovne škole, obdaništa, prodavnice hrane, veterinarske ambulante, poljoprivredne apoteke, pošte, doma kulture i linije gradskog prevoza.

Linija deprivacije definisana je veoma strogo, samo ukoliko naselje ima manje od dva objekta (10,4% naselja je u ovoj kategoriji, dok 2–4 objekta poseduje 42,8% sela a više od 5 objekata, 46,7%).

2. *Udaljenost od najbližeg administrativnog centra* definisana je tako da su depriviranim smatrana samo naselja koja su udaljena 20km i više od najbližeg administrativnog centra koji ne mora pripadati opštini datog naselja. Među naseljima iz uzorka 11,1% je udaljeno 20km i više od najbližeg administrativnog centra, 35,3% naselja je udaljeno između 10km i 20km, dok je 53,6% naselja udaljeno manje od 10km.
3. *Udaljenost uslužnih sadržaja od kuće ispitanika* obuhvatila je 6 elemenata, a kao uslov depriviranosti smatrana je udaljenost za koju je potrebno više od 30 minuta prevozom. Tako je prodavnica prehrambene robe je na većoj udaljenosti od navedene za 5% domaćinstava, pošta za 8,5%, ambulanta i apoteka za 9,4%, osnovna škola za 7,8%. Samo je za usluge javnog prevoza kriterijum postavljen na više od 30 minuta peške, i u toj situaciji je manje od 2% domaćinstava.
4. *Percepcija problema vezanih za komunalne usluge i bezbednost u naselju* obuhvatila je sledeće elemente: nezadovoljavajući kvalitet vode (navodi 41,8% ispitanika), vazduha (21,9%), zemljišta (25,6%), neodnošenja đubreta (37,6%), nedovoljna osvetljenost (47,1%), nedovoljna bezbednost (14,2%) i nedostatak asfaltiranog puta (48,4%).

Depriviranim su smatrana ona domaćinstva koja navode više od pet problema a zbog manje diskriminativnosti ove dimenzije dat joj ponder 0.5. Na osnovu dobijenih vrednosti kompozitnog indeksa domaćinstva koja se suočavaju sa dve i više dimenzije označena su depriviranim, a ona koja su pokazivala vrednost deprivacije samo na jednoj dimenziji su smatrana nedepriviranim.

Potrebno je još jednom napomenuti da je definisanje praga ugroženosti za oba indeksa sledilo princip stroge diskriminativnosti, kako bi se izdvojio samo onaj segment populacije koji se suočava sa zaista ozbiljnom deprivacijom (kod koga se kumuliraju problemi na većem broju indikatora). Za većinu indikatora uvažavan je princip diskriminativnosti po kome se ugroženim smatraju samo suočeni sa nedostatkom onih dobara i usluga koje su dostupne za više od 80% populacije (Mack, Lamsley, 1985).

U ruralnoj populaciji Srbije finansijsko siromaštvo i materijalna deprivacija su gotovo ujednačeno zastupljene (38,4% prema 35,0%, od čega je 25% sa nižim a 10% sa višim nivoom deprivacije). Svaki peti stanovnik sela suočen je sa deprivacijom u naselju (Tabela 1).

Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije

Posmatrano po regionima, Zapadna Srbija ima najmanji postotak finansijski siromašnih i materijalno depriviranih, a Jugoistočna Srbija najveći, premda razlike među regionima u pogledu ovih dimenzija siromaštva nisu velike (Tabela 1). Rasprostranjenost deprivacije u naselju, međutim, ukazuje na nešto veće razlike. Stanje je najbolje u Vojvodini, gde se samo 5,8% stanovništva suočava sa ovim vidom deprivacije, a najlošije u Zapadnoj Srbiji, gde je, čak, 40,2% stanovništva deprivirano u naselju, dvostruko više nego u Jugoistočnoj Srbiji koja je na trećoj poziciji (sa 19,9%) (Tabela 1).

Tabela 1:
Ruralno stanovništvo Srbije i posmatranih regiona po indikaciji finansijskog siromaštva, indeksu materijalne deprivacije i deprivacije u naselju

Regioni	Finansijsko siromaštvo – u %			Indeks materijalne deprivacije – u %				Indeks deprivacije u naselju – u %		
	Nema	Ima	Ukupno	Bez	Niži	Viši	Ukupno	Nema	Ima	Ukupno
Vojvodina	61,7	38,3	100	65,0	26,1	8,9	100	94,2	5,8	100
Centralna Srbija	60,4	39,6	100	65,0	28,3	6,7	100	83,5	16,5	100
Zapadna Srbija	66,6	33,4	100	68,1	22,1	9,8	100	59,8	40,2	100
Jugoistocna Srbija	58,8	41,2	100	62,1	22,4	15,4	100	80,1	19,9	100
UKUPNO SRBIJA	61,6	38,4	100	65,0	25,0	10,0	100	79,9	20,1	100

Za indikaciju finansijskog siromaštva Kramerov V .058 p=.000

Za indeks materijalne deprivacije Kramerov V .085 p=.000

Za indeks deprivacije u naselju Kramerov V .287 p= .000

Koeficijent korelacije između finansijskog siromaštva, materijalne deprivacije i deprivacije u naselju je statistički značajan ali je njegova vrednost niska (Tabela 2), što ukazuje na činjenicu da različite dimenzije siromaštva nisu izrazito koncentrisane u istom segmentu stanovništva, već su relativno široko rasprostranjene među ruralnom populacijom. Zbog toga je značajno utvrditi koliki se postotci stanovništva suočavaju samo sa jednom od posmatranih dimenzija, a koliki sa kumulacijom siromaštva po dve ili čak po sve tri dimenzije. U drugom slučaju, reč je o stanovništvu koje se suočava sa konzistentnim siromaštvom (kumulacijom siromaštva po više dimenzija) (Bossert et al, 2009: 4).

Tabela 2:
Koeficijenti korelacije između pokazatelja finansijskog siromaštva, materijalne deprivacije i deprivacije u naselju

	Indikacija finansijskog siromaštva	Indikacija deprivacije u naselju	Indeks materijalne deprivacije
Indikacija finansijskog siromaštva	1,000	,108(**)	,171(**)
	.	,000	,000
Indikacija deprivacije u naselju	,108(**)	1,000	,107(**)
	,000	.	,001
Indeks materijalne deprivacije	,171(**)	,107(**)	1,000
	,000	,001	.

** Korelacija je značajna na nivou 0.01 (2-kraja) (Spearman coefficient)

Primenom intersekcionog metoda identifikacije dolazi se do podatka da je 35,7% stanovništva na selu deprivirano po jednoj dimenziji, 21,3% po dve, a 4,8% po sve tri dimenzije. Samo 38,3% seoske populacije ne suočava se ni sa jednom od posmatranih dimenzija siromaštva i socijalne isključenosti (Tabela 3).

Među siromašnim po jednoj dimenziji, ujednačena je zastupljenost onih koji su (finansijski) siromašni i onih koji su materijalno deprivirani (14–16%), dok je dvostruko manje onih koji su deprivirani samo po osnovu naseljskih parametara (6%). Kada je reč o siromašnim po dve dimenzije, dominira konzistentnost finansijskog siromaštva i materijalne deprivacije (12%), a gotovo dva i po puta je manja konzistentnost finansijskog siromaštva odnosno materijalne deprivacije sa deprivacijom u naselju (oko 5%) (Tabela 3).

Vojvodina ima najveći postotak populacije koja se ne suočava sa siromaštvom na bilo kojoj od posmatranih dimenzija (44%) i najmanji procenat stanovništva u stanju konzistentnog siromaštva (siromašnih po dve dimenzije je 16,5%, a po tri 2,4%). Zapadna Srbija ima isti procenat stanovništva bez posmatranih pokazatelja siromaštva i deprivacije kao i Centralna i Jugoistočna Srbija (sva tri regiona sa oko 36–37%). U pogledu rasprostranjenosti konzistentnog siromaštva po dve dimenzije, Zapadna Srbija zauzima najlošiju poziciju zajedno sa Jugoistočnom Srbijom (25,7% odnosno 24,4%), a u pogledu konzistentnog siromaštva po sve tri dimenzije sa Centralnom Srbijom (7,5% odnosno 5,5%) (Tabela 3). Pozicija Zapadne Srbije je u pogledu rasprostranjenosti i kumulativnosti problema siromaštva/deprivacije tako loša zbog izrazite zastupljenosti deprivacije u naselju. To je, otuda, i jedini region u kome, u strukturi konzistentno siromašnih po dve dimenzije, ne dominira kombinacija finansijskog siromaštva i materijalne deprivacije.

Tabela 3:
Ruralna populacija Srbije prema zastupljenosti konzistentnog siromaštva, po regionima

	%				
	Vojvodina	Centralna Srbija	Zapadna Srbija	Jugoistočna Srbija	Srbija ukupno
Bez pokazatelja siromaštva i derprivacije	44	37,5	36,0	36,6	38,3
Samo finansijsko siromaštvo	17,8	17,6	11,0	16,2	15,9
Samo materijalna deprivacija	17,5	16,3	7,2	13,0	13,8
Samo derprivacija u naselju	1,7	3,7	12,5	7,1	6,0
Deprivirani na jednoj dimenziji	37,0	37,6	31,2	36,3	35,7
Finansijski siromašni i materijalno deprivirani	14,2	11,8	6,3	15,4	12,0
Finansijski siromašni i deprivirani u naselju	1,9	5,5	7,8	5,0	5,0
Materijalno derprivirani i deprivirani u naselju	0,4	2,1	11,6	4,0	4,3
Deprivirani na dve dimenzije	16,5	19,4	25,7	24,4	21,3
Deprivirani na sve tri dimenzije	2,4	5,5	7,5	3,1	4,8
Konzistentno siromaštvo – uža definicija	16,6	17,3	13,8	18,5	16,8
Konzistentno siromaštvo	18,9	24,9	33,2	28,5	26,1

Kako na osnovu dobijenih podataka odrediti stanovništvo koje se suočava sa najozbiljnijim problemima siromaštva i socijalne deprivacije u ruralnim područjima? Ako se primeni uži kriterijum, koji se odnosi na neposrednije uslove života stanovništva u domaćinstvu i obuhvate samo kombinacije finansijskog siromaštva i materijalne deprivacije¹⁸, dolazi se do 16,8% stanovništva, u rasponu od 13,8% u Zapadnoj Srbiji do 18,5% u Jugoistočnoj Srbiji (Tabela 3). Ukoliko se primeni kriterijum kumulacije svih dimenzija (i deprivacije u naselju sa ostalim), ovoj populaciji se pridružuje još 9,3% seoskog stanovništva Srbije¹⁹. To

18 Oni kod kojih se udružuju finansijsko siromaštvo i materijalna deprivacija (od siromašnih po dve dimenzije) i siromašni po tri dimenzije, kod kojih se ove dimenzije, takođe, udružuju.

19 Dodaju se i preostali koji su siromašni po dve dimenzije (slučajevi udruživanja finansijskog siromaštva odnosno materijalne deprivacije sa deprivacijom u naselju), koji u

znači da je 26,1% seoskog stanovništva suočeno sa konzistentnim siromaštvom, u rasponu 18,9% u Vojvodini do 33,2% u Zapadnoj Srbiji. Za saniranje njihovih problema je neophodno simultano raditi na politici prevazilaženja finansijskog siromaštva i podizanja standarda života, kako stanovništva tako i seoskih naselja. Pored niskog standarda života u seoskim naseljima, problemi naseljske mreže (slaba morfološka policentričnost gradskih naselja i saobraćajna povezanost) posebno su izraženi u Jugoistočnoj i Zapadnoj Srbiji (Šećerov i Nevenić, 2009: 86), što dodatno pojačava depriviranost stanovništva, odnosno povećava problem dostupnosti centara u kojima su koncentrisane neophodne usluge.

Stanovništvo poljoprivrednih domaćinstava suočava se sa najvećim rizikom od finansijskog siromaštva (56,7%, u odnosu na 33,1% stanovništva nepoljoprivrednih i 30,6% stanovništva mešovitih domaćinstava), najmanje u Vojvodini a najviše u Centralnoj Srbiji (Tabela 4). Povoljnija pozicija Zapadne Srbije u pogledu finansijskog siromaštva (Tabela 1), može se povezati ne samo sa najvišim učešćem populacije mešovitih domaćinstava (37,8%) u ovom regionu, već i sa činjenicom da se stanovništvo mešovitih i nepoljoprivrednih domaćinstava (koje čini 70,2% stanovništva Zapadne Srbije) najređe suočava sa finansijskim siromaštvom upravo u ovom regionu (Tabela 4). Najlošija pozicija Jugoistočne Srbije u pogledu finansijskog siromaštva (Tabela 1) povezana je sa visokom zastupljenošću stanovništva nepoljoprivrednih domaćinstava (koje čini 57,6% stanovništva Jugoistočne Srbije), koje u ovom regionu ima najviši nivo finansijskog siromaštva u poređenju sa istom kategorijom stanovništva u drugim regionima.

Tabela 4: Ruralno stanovništvo Srbije i posmatranih regiona prema rasprostranjenost indikacije finansijskog siromaštva po tipu domaćinstva (prema delatnosti), u %

Region	Domaćinstvo po tipu delatnosti								
	Nepoljoprivredno			Mešovito			Poljoprivredno		
	Nema	Ima		Nema	Ima		Nema	Ima	
Vojvodina	66,7	33,3	100	62,7	37,3	100	49,4	50,6	100
Centralna Srbija	70,4	29,6	100	63,8	36,2	100	37,3	62,7	100
Zapadna Srbija	73,5	26,5	100	80,0	20,0	100	42,2	57,8	100
Jugoistočna Srbija	60,3	39,7	100	68,8	31,2	100	46,6	53,4	100
SRBIJA	66,9	33,1	100	69,4	30,6	100	43,3	56,7	100

prvom koraku nisu uzeti u obzir.

Stanovništvo poljoprivrednih i nepoljoprivrednih domaćinstava češće se suočava sa materijalnom deprivacijom (38,8% odnosno 36,8%) u odnosu na stanovništvo iz mešovitih domaćinstava (26,8%), i to ne samo u pogledu rasporstranjenosti, već i intenziteta. Pri tome, stanovništvo nepoljoprivrednih domaćinstava ima najnižu zastupljenosti materijalne deprivacije u Zapadnoj Srbiji, a stanovništvo mešovitih domaćinstava u Vojvodini (Tabela 5). Nepovoljna pozicija regiona Jugoistočne Srbije po ovoj dimenziji (Tabela 1) potvrđuje se i najvišom zastupljenošću materijalne deprivacije kod stanovništva mešovitih i poljoprivrednih domaćinstava u ovom u odnosu na druge regione.

Tabela 5:
Ruralno stanovništvo Srbije i posmatranih regiona prema indikaciji materijalne deprivacije po tipu domaćinstva (prema delatnosti), u %

Region	Domaćinstva prema delatnosti											
	Nepoljoprivredno				Mešovito				Poljoprivredno			
	Nema	Niža	Viša	Ukupno	Nema	Niža	Viša	Ukupno	Nema	Niža	Viša	Ukupno
Vojvodina	60,1	26,6	13,3	100	84,2	14,9	0,9	100	62,4	33,3	4,3	100
Centralna Srbija	61,9	29,6	8,5	100	71,5	27,3	1,2	100	61,7	27,3	11,0	100
Zapadna Srbija	69,2	25,7	5,1	100	71,4	17,3	11,3	100	62,4	25,0	12,6	100
Jugoistočna Srbija	64,6	19,0	16,4	100	60,1	27,5	12,3	100	57,8	26,6	15,6	100
SRBIJA	63,3	25,1	11,7	100	71,2	22,5	6,3	100	61,1	27,7	11,1	100

Stanovništvo poljoprivrednih domaćinstava najčešće se suočava sa deprivacijom u naselju (28,4% u odnosu na 18,6% stanovništva iz nepoljoprivrednih i 16,3% iz mešovitih domaćinstava) (Tabela 6). Kao što je već istaknuto, Vojvodina ima najbolje, a Zapadna Srbija najlošije pokazatelje ove dimenzije (Tabela 1), i to se potvrđuje za stanovništvo svih tipova domaćinstava (Tabela 6).

Tabela 6:
Ruralno stanovništvo Srbije i posmatranih regiona prema indikaciji
deprivacije u naselju po tipu domaćinstva (prema delatnosti), u %

Region	Domaćinstvo po tipu delatnosti								
	Nepoljoprivredno			Mešovito			Poljoprivredno		
	Nema	Ima		Nema	Ima		Nema	Ima	
Vojvodina	94,8	5,2	100	97,8	2,2	100	90,8	9,2	100
Centralna Srbija	90,7	9,3	100	89,5	10,5	100	63,2	36,8	100
Zapadna Srbija	66,5	33,5	100	59,6	40,4	100	53,1	46,9	100
Jugoistočna Srbija	75,0	25,0	100	87,0	13,0	100	86,6	13,4	100
SRBIJA	83,7	16,3	100	81,4	18,6	100	71,6	28,4	100

U tabeli 7 dati su podaci o seoskoj populaciji Srbije prema socio-demografskim obeležjima domaćinstva koja doprinose povećanom riziku od siromaštva/deprivacije. Tako se stanovništvo u samačkim domaćinstvima, u odnosu na stanovništvo iz svih drugih tipova domaćinstava, suočava sa višim rizikom na svim posmatranim dimenzijama (43,6% finansijski siromašnih, 58% materijalno depriviranih i 24,2% depriviranih u naselju). Osobe iz jednoroditeljskih, u odnosu na one iz porodica sa oba roditelja, nemaju veći nivo finansijskog siromaštva i deprivacije u naselju, ali imaju znatno viši nivo materijalne deprivacije (54,3%), i višeg i nižeg intenziteta (33,2% odnosno 21,1%). Osobe koje žive u većim domaćinstvima neznatno su izloženije finansijskom siromaštvu ali ne i materijalnoj deprivaciji i deprivaciji u naselju no osobe u domaćinstvima sa malim brojem članova. Osobe koje žive u domaćinstvima sa decom imaju nešto više indikacije finansijskog siromaštva (40,3%) u odnosu na osobe koje žive u domaćinstvima bez dece, dok to nije slučaj u pogledu materijalne deprivacije i deprivacije u naselju, sa izuzetkom višeg intenziteta materijalne deprivacije koji je ujednačeno zastupljen u obe kategorije (10,3% odnosno 9,6%). Osobe iz staračkih domaćinstava, u odnosu na one koji ne žive u takvom tipu domaćinstva, ne suočavaju se sa višim finansijskim siromaštvom, ali imaju znatno viši nivo materijalne deprivacije i deprivacije u naselju (51,4% odnosno 31,8%).

Tabela 7:

Ruralno stanovništvo prema indikaciji finansijskog siromaštva, materijalne deprivacije i deprivacije u naselju, po specifičnim socio-demografskim obeležjima porodice/domaćinstva, u %

Stanovništvo u	Indikacija finansijskog siromaštva			Indikacija materijalne deprivacije				Indikacija deprivacije u naselju		
	Nema	Ima	Ukupno	Nema	Niža	Viša	Ukupno	Nema	Ima	Ukupno
Samačkom domaćinstvu	56,4	43,6	100	42,0	34,3	23,8	100	75,8	24,2	100
Ostalim	61,8	38,2	100	65,6	24,8	9,7	100	80,0	20,0	100
Jednoroditeljskom	65,0	35,0	100	45,7	33,2	21,1	100	78,3	21,7	100
Potpunim porodicama	63,0	37,0	100	62,3	26,0	11,7	100	78,7	21,3	100
Domaćinstvu sa 2 člana	61,4	38,6	100	56,0	28,3	15,7	100	76,1	23,9	100
Domaćinstvu sa 6 i više članova	59,4	40,6	100	67,6	21,0	11,4	100	80,3	19,7	100
Domaćinstvu sa decom	59,7	40,3	100	66,2	23,6	10,3	100	81,1	18,9	100
Domaćinstvu bez dece	64,4	35,6	100	63,2	27,2	9,6	100	78,2	21,8	100
Staračkom domaćinstvu	62,8	37,2	100	48,6	28,5	22,9	100	68,2	31,8	100
Domaćinstvu koje nije staračko	61,6	38,4	100	65,8	24,8	9,3	100	80,6	19,4	100

Navedeni nalazi potvrđuju veći rizik od finansijskog siromaštva kod osoba iz samačkih i domaćinstava sa decom, donekle i iz domaćinstava sa velikim brojem članova, ali ne i iz jednoroditeljskih i staračkih domaćinstava. Od navedenih kategorija najveći rizik od finansijskog siromaštva imaju osobe iz samačkih domaćinstava. Viši nivo materijalne deprivacije potvrđen je kod osoba iz samačkih, staračkih i jednoroditeljskih domaćinstava, ali ne i kod osoba iz domaćinstava sa decom i velikim brojem članova. I među ovim kategorijama u povećanom riziku, najviši nivo materijalne deprivacije imaju osobe iz samačkih domaćinstava. Viši nivo deprivacije u naselju ustanovljen je kod osoba iz staračkih, samačkih i iz domaćinstava sa malim brojem članova, a ovaj vid deprivacije naizraženiji je među osobama iz staračkih domaćinstava. Analiza potvrđuje specifičnost konteksta ruralnog područja u ispoljavanju siromaštva i materijalne deprivacije, jer veličina domaćinstva (u najboljem položaju su domaćinstva sa 3–5 članova) i prisustvo dece odražavaju ekonom-

sku i demografsku vitalnost naselja odnosno manju deprivaciju stanovništva i naselja (i njihovu blizinu odnosno bolju povezanost sa gradskim centrima).

Žene i muškarci na selu suočavaju se sa približnim nivoom finansijskog siromaštva i materijalne deprivacije (38,9% prema 37,9% odnosno 35,4% prema 34,7%) (Tabela 8). Razlike su nešto uočljivije u pogledu deprivacije u naselju, koja za žene iznosi 18,3% a za muškarce 24,4%, što je u skladu sa saznanjima o iseljavanju žena iz seoskih područja čija se ekonomska osnova svodi na poljoprivredu.

Tabela 8:

Seosko stanovništvo polu i indikacijama finansijskog siromaštva, materijalne deprivacije i deprivacije u naselju, u %

Pol	Indikacija finansijskog siromaštva			Indikacija materijalne deprivacije				Indikacija deprivacije u naselju		
	Nema	Ima	Ukupno	Nema	Niža	Viša	Ukupno	Nema	Ima	Ukupno
Žene	61,1	38,9	100	64,6	25,0	10,4	100	81,7	18,3	100
Muškarci	62,1	37,9	100	65,3	25,1	9,7	100	75,6	24,4	100
Ukupno	61,6	38,4	100	65,0	25,0	10,0	100	78,6	21,4	100

Upporedna analiza posmatranih dimenzija siromaštva na primeru položaja dece i starih dobro ilustruje potrebu njihovog kombinovanja. Deca mlađa od 14 godina, u odnosu na ostale starosne grupe, suočavaju se sa najvišim nivoom finansijskog siromaštva (42,8%), a ono je nešto više kod dece u jednoroditeljskim (50%) nego u nukleranim (44%), odnosno višeporodničnim domaćinstvima (42,4%) (Tabela 9). Položaj dece na selu u velikoj meri određuju višeporodična domaćinstva, koja u strukturi domaćinstava dece do 14 godina starosti iznose čak 75%. Materijalna deprivacija dece nešto je viša no kod ostalih starosnih grupa, a posebno je viša u nuklearnim porodicama (i verovatno posebno viša u jednoroditeljskim, o čemu je nemoguće pouzdano zaključivati zbog malog broja slučajeva u uzorku), gde se više od 50% dece suočava sa materijalnom deprivacijom, a čak 20% sa deprivacijom višeg intenziteta. U višeporodničnim domaćinstvima, međutim, deprivacija dece nije viša (Tabela 9) i ukazuje na uočene pozitivne efekte domaćinstava sa nešto većim brojem članova. Merenje specifične deprivacije dece u seoskim domaćinstvima²⁰, pokazuje, međutim, da se gotovo svako drugo dete (45,1%) suo-

20 Indeks deprivacije potreba dece konstruisan je preko sledećih indikatora: problemi raznovrsne ishrane (sa kojima se suočava 25,2% domaćinstava sa decom); blagovremene vakcinacije (10,6%); preventivnih i specijalističkih pregleda (23%); kupovine odgovarajuće odeće (30,9%); materijala za školu (22,7%); odlaska na ekskurziju (39,5%); pohađanja dodatne nastave (36,1%) i omogućavanje školovanja u drugom mestu. Depriviranim su označena ona domaćinstva koja se suočavaju sa problemima u više od četiri navedena indikatora.

Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije

čava se ovim tipom deprivacije, i to relativno retko sa niskim stepenom (nisku deprivaciju ima 8,7%, srednju 21,5% a visoku 14,9% dece do 14 godina).

Tabela 9:

Seosko stanovništvo prema starosti i rasprostranjenost finansijskog siromaštva, materijalne deprivacije i deprivacije u naselju, za decu do 14 godina i starije od 65 godina i po tipu domaćinstva, u %

Starost i tip domaćinstva/ porodice	Indikacija finansijskog siromaštva			Indikacija materijalne deprivacije				Indikacija deprivacije u naselju		
	Nema	Ima	Ukupno	Nema	Niža	Viša	Ukupno	Nema	Ima	Ukupno
Do 14 godina	57,2	42,8	100	62,0	25,9	12,1	100	81,9	18,1	100
U nuklearnoj porodici	56,0	44,0	100	47,5	32,8	19,7	100	85,4	14,6	100
U jednoroditeljskoj porodici*	50,0	50,0	100	0,0	40,0	60,0	100	100	0,0	100
U višeporodičnom domaćinstvu	57,6	42,4	100	67,2	24,0	9,8	100	80,8	19,2	100
15–24 godina	62,0	38,0	100	67,2	21,8	11,0	100	79,6	20,4	100
25–44 godina	61,3	38,7	100	66,9	24,2	8,9	100	80,7	19,3	100
45–64 godina	61,1	38,9	100	65,3	26,5	8,2	100	80,9	19,1	100
Preko 65 godina	65,7	34,3	100	62,3	25,6	12,1	100	76,3	23,7	100
U staračkim domaćinstvima	62,8	37,2	100	48,6	28,5	22,9	100	68,2	31,8	100
U ostalim domaćinstvima	66,8	33,2	100	67,3	24,6	8,1	100	79,5	20,5	100

* Podatke o deci iz jednoroditeljskih porodica treba uzeti sa velikim oprezom zbog malog broja slučajeva u uzorku.

Stariji od 65 godina nisu izloženi višem finansijskom siromaštvu u odnosu na druge starosne grupe, čak ni u samačkim/staračkim domaćinstvima. Stariji od 65 godina koji žive u staračkim domaćinstvima, međutim, suočavaju se sa istim stepenom materijalne deprivacije kao i deca do 14 godina starosti u nuklearnim porodicama. Stanovništvo starije od 65 godina, češće se no druge starosne grupe suočava sa deprivacijom u naselju/okruženju (23,7%), a u posebno nepovoljnom položaju su stari u staračkim domaćinstvima (31,8%) (Tabela 9). To potvrđuje činjenicu da staračka domaćinstva i stari najčešće žive u najlošije opremljenim naseljima, koja su i populaciono najmanje vitalna.

Najmanje obrazovane osobe suočavaju se sa najvišim finansijskim siromaštvom odnosno materijalnom deprivacijom (44,1% i 41,6%). Nivo finansijskog siromaštva i materijalne deprivacije pravilno opada sa porastom obrazovanja (kod najobrazovanijih iznosi 26,4% odnosno 20,1%), a istovremeno

se smanjuje i intenzitet deprivacije (Tabela 10). Uočena pravilnost je manje izražena u pogledu deprivacije u naselju/okruženju, ali upućuje na činjenicu da se kvalitetnija radna snaga koncentriše u ekonomski vitalnijim naseljima, kao i da se u manje vitalnim naseljima stanovništvo razlikuje po mogućnostima da prepreke naselja prevaziđe ličnim strategijama.

Tabela 10:

Seosko stanovništvo po obrazovanju, prema indikacijama finansijskog siromaštva, materijalne deprivacije i deprivacije u naselju, u %

Nivo obrazovanja	Indikacija finansijskog siromaštva			Indikacija materijalne deprivacije				Indikacija deprivacije u naselju		
	Nema	Ima	Ukupno	Nema	Niža	Viša	Ukupno	Nema	Ima	Ukupno
Bez škole i nezavršena osnovna škola	55,9	44,1	100	58,4	26,8	14,7	100	77,0	23,0	100
Osnovna škola i 1–2 razreda radničke KV	59,6	40,4	100	63,7	26,0	10,3	100	77,3	22,7	100
Radničke KV 3–5 godina	64,7	35,3	100	69,3	23,6	7,1	100	83,1	16,9	100
Stručna škola i gimnazija	68,4	31,6	100	69,1	24,9	6,0	100	85,6	14,4	100
Viši nivoi obrazovanja	73,6	26,4	100	79,9	16,0	4,2	100	83,6	16,4	100

Poljoprivrednici (51,6%) i pomažući članovi (49,1%) najviše se suočavaju sa finansijskim siromaštvom, dok su PKV i NKV radnici najviše izloženi materijalnoj deprivaciji (46,4%) (Tabela 11). Poljoprivrednike i pomažuće članove obeležava i najveći nivo deprivacije u naselju (24,9% odnosno 22,2%). Zaposleni imaju znatno niži nivo finansijskog siromaštva i materijalne deprivacije od nezaposlenih (37% prema 55,1% odnosno 31,3% prema 51,8%) a razlike su posebno vidne u zastupljenosti višeg nivoa deprivacije (7% prema 21,5%).

Romska populacija ima izrazito visoku zastupljenost finansijskog siromaštva (78,7%), a svi ispitanici su materijalno deprivirani (čak 87,2% sa višim stepenom deprivacije). Interesantno je da Romi, i pored izuzetno loših pokazatelja na ostalim dimenzijama, imaju povoljniji položaj u pogledu deprivacije u naselju u odnosu na prosek uzorka (17,6%), što ukazuje na tendenciju Roma da žive što bliže urbanim centrima.

Tabela 11:
Stanovništvo prema zanimanju i aktivnosti prema indikacijama
finansijskog siromaštva, materijalne deprivacije i deprivacije
u naselju, u %

Obeležje	Indikacija finansijskog siromaštva			Indikacija materijalne deprivacije				Indikacija deprivacije u naselju		
	Nema	Ima	Ukupno	Nema	Niža	Viša	Ukupno	Nema	Ima	Ukupno
1. Zanimanje										
Preduzetnici i samozaposleni	73,3	26,7	100	83,6	15,8	0,7	100	88,0	12,0	100
Stručnjaci	83,2	16,8	100	83,1	15,7	1,1	100	81,7	18,3	100
Službenici i tehničari	84,8	15,2	100	78,2	16,2	5,6	100	88,0	12,0	100
VKV i KV radnici	73,0	27,0	100	69,1	23,4	7,4	100	80,1	19,9	100
PKV i NKV radnici	62,2	37,8	100	53,6	34,7	11,7	100	80,6	19,4	100
Poljoprivrednici	48,4	51,6	100	68,1	25,6	6,2	100	75,1	24,9	100
Pomažući članovi	50,9	49,1	100	65,2	26,1	8,7	100	77,8	22,2	100
2. Aktivnost										
Zaposleni	63,0	37,0	100	68,7	24,3	7,0	100	80,7	19,3	100
Nezaposleni	44,9	55,1	100	48,2	30,3	21,5	100	83,6	16,4	100
Neaktivni	63,0	37,0	100	63,5	25,4	11,1	100	78,5	21,5	100

4. ZAPOSLENOST RURALNE POPULACIJE I PRISTUP TRŽIŠTIMA

4.1. Problemi ekonomske isključenosti porodičnih gazdinstava

Socijalna isključenost i siromaštvo ruralnog stanovništva visoko su zavisni od osnovnih performansi agrarne strukture, ekonomskog položaja poljoprivrede i njene relevantnosti za nacionalnu/lokalnu ekonomiju. Visoka relevantnost poljoprivrede indikator je nedovoljne razvijenosti drugih sektora, pa samim tim smanjenih mogućnosti generisanja eksternog dohotka. U takvim okolnostima prirodna poljoprivreda predstavlja jedino utočište za brojnu ruralnu populaciju (pogotovo onu sa ograničenim fizičkim, ljudskim, finansijskim i socijalnim kapitalom) koja nije u stanju da se uključi u globalni ekonomski rast (Studija o životnom standardu – Srbija 2002 – 2007:138).

U evropskom kontekstu, socijalna isključenost i siromaštvo farmera uslovljeni su različitim faktorima:

- U zemljama Zapadne Evrope presudna je brzina ekonomske transformacije poljoprivrede i njen tehničko-tehnološki napredak, kao i prilagođenost lokalnih i nacionalnih politika specifičnim problemima zemalja ili regiona.
- Niska produktivnost poljoprivrede, prikrivena nezaposlenost, neaktivirano tržište zemljišta i odsustvo stabilnih proizvodno-prometnih lanaca, usporavaju strukturnu transformaciju poljoprivrede jugoistočne Evrope i doprinose visokim stopama siromaštva poljoprivrednika i ostalog ruralnog stanovništva (European Commission 2008:111).

Struktura osnovnih ekonomskih agregata u Srbiji ukazuje na visok udeo poljoprivrede u BDP, zaposlenosti i spoljnoj trgovini. Ove vrednosti zabeležile su rast u uslovima ekonomske krize, što je očekivano obzirom na nisku efikasnost ostatka privrede. Sa druge strane, ekonomski položaj poljoprivrednih proizvođača u 2009. godini značajno je pogoršan u odnosu na protekli period (Prilog, Tabele P2-P6). Cene poljoprivrednih proizvoda su u ovoj godini zabeležile pad u iznosu od 15–45% (zavisno od proizvoda) u odnosu na prethodne godine, dok su cene poljoprivrednih inputa povećane za 10–120% (Prilog, Ta-

bela P1). Ponovnom agrarizacijom srpske privrede i pogoršanjem materijalnog položaja poljoprivrednika, stvoren je ambijent u kojem neminovno dolazi do usporavnja strukturnih promena u agraru i narastanja ruralnog siromaštva (Munčan P., Božić D, Bogdanov N, 2010).

Grafikon 4: Zastupljenost porodičnih gazdinstava u ukupnom broju domaćinstava i procenat siromašnih gazdinstava

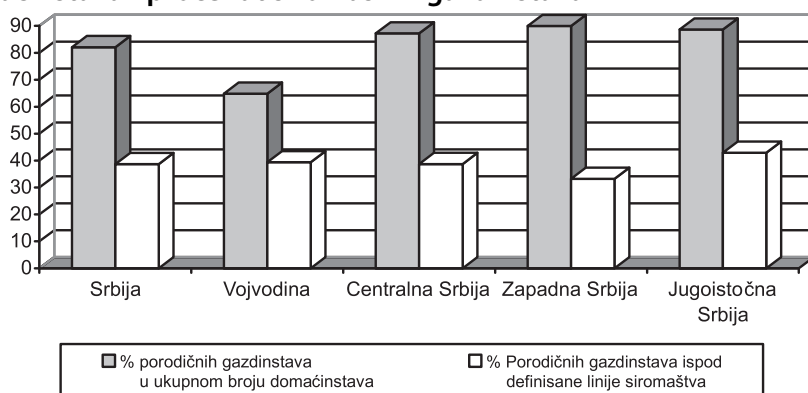

Tabela 13: Distribucija porodičnih gazdinstava prema tipu i veličini u odnosu na liniju siromaštva

	SRBIJA		Vojvodina		Centralna Srbija		Zapadna Srbija		Jugoistočna Srbija	
	% u ukupnom broju	% u ukupnom broju siromašnih	% u ukupnom broju	% u ukupnom broju siromašnih	% u ukupnom broju	% u ukupnom broju siromašnih	% u ukupnom broju	% u ukupnom broju siromašnih	% u ukupnom broju	% u ukupnom broju siromašnih
Struktura porodičnih gazdinstava prema tipu										
Nepoljoprivredna	45.09	39.18	47.16	40.54	40.25	24.18	29.15	25.51	62.25	42.92
Mešovita	25.23	19.88	19.15	18.92	31.39	30.72	35.59	19.39	9.93	29.41
Poljoprivredna	29.68	40.94	33.69	40.54	28.35	45.10	35.25	55.10	27.81	51.22
Struktura porodičnih gazdinstava prema veličini										
Mala (bez zemlje i do 1,00 ha)	22.68	23.39	29.43	28.83	17.47	14.38	20.00	19.39	25.36	31.13
Srednja (1,01–5,00 ha)	45.20	40.35	34.75	26.13	47.34	46.41	50.17	42.86	47.01	43.05
Velika (preko 5,01 ha)	32.12	36.26	35.82	45.05	35.19	39.22	29.83	37.76	27.64	25.83

Anketnim uzorkom obuhvaćena su ruralna domaćinstva od kojih 82,1% poseduje gazdinstvo, odnosno spada u kategoriju porodičnih gazdinstava. Među porodičim gazdinstvima 38,7% čine ona sa dohotkom nižim od 60% nacionalne medijane (Grafikon 4). Posmatrano po tipu gazdinstva, ispod nacionalne medijane najviše je čisto poljoprivrednih gazdinstava (40,9%) i gazdinstava srednje veličine – sa posedom 1,01–5,00ha (40,4%) (Tabela 13). Učešće poljoprivrednih gazdinstava u ukupnom broju siromašnih, najveće je u brdsko-planinskim područjima Srbije (Zapadna i Jugoistočna Srbija), gde poljoprivredna gazdinstva čine više od polovine siromaših. Posmatrano u odnosu na veličinu gazdinstva, najviše siromašnih gazdinstava je među gazdinstvima srednje veličine (40,4%). Međutim, ovo učešće je niže u odnosu na zastupljenost gazdinstava srednje veličine u ukupnom broju, koje iznosi 45,2% (Tabela 13). Sa druge strane, učešće velikih gazdinstava u ukupnom broju siromašnih prevazilazi njihovu zastupljenost u ukupnom broju gazdinstava, što je posebno izraženo u Vojvodini.

Ovako visoka koncentracija domaćinstava koja poseduju gazdinstvo (posebno onih sa velikim gazdinstvom, ispod definisane linije siromaštva), ukazuje da su multidimenzioni aspekti socijalne isključenosti i siromaštva ruralnih područja visoko opredeljeni stanjem poljoprivrede i ekonomijom gazdinstva.

4.1.1. Raspoloživi kapital porodičnih gazdinstava

Prosečna veličina korišćenog poljoprivrednog zemljišta po gazdinstvu, prema rezultatima istraživanja iznosi 6,4ha, što je gotovo dvostruko više u odnosu na zvanični statistički prosek registovan u Popisu 2002. godine.²¹ Ova razlika može se objasniti činjenicom da uzorkom nisu obuhvaćena sela u okolini većih gradova, gde je veća gustina naseljenosti, što bi uzrokovalo i smanjenje prosečne veličine gazdinstva.

U strukturi porodičnih gazdinstava Srbije najveći deo čine gazdinstva srednje veličine korišćenog zemljišta (1,01–5,00ha poljoprivrednog zemljišta) kojih ima 45,2% od ukupnog broja (Tabela 13)²². Međutim, među ovim

- 21 Prema Popisu 2002. godine, prosečna veličina gazdinstava u Srbiji iznosi 2,42 ha sopstvenih obradivih površina, a sa zakupom 2,49 ha, obradivog zemljišta. Ovde je važno napomenuti da Popis ne evidentira površine pod livadama i pašnjacima, te se ne može dobiti potpuna slika o raspoloživim poljoprivrednim površinama koje gazdinstva koriste. Praktično, za oko 1,5 miliona hektara pod livadama i pašnjacima (koliko ih ima prema Statističkom godišnjaku), ne postoji evidencija ko ih i da li ih koristi. Pored toga, neiskorišćene površine, prema indirektnim nalazima ovog istraživanja, procenjuju se na oko 30%. Zvanična statistika ne evidentira neiskorišćene površine, ali su površine prikazane u Popisu manje od onih koje beleži Statistički godišnjak.
- 22 Odabrana skala gazdinstava prema veličini korišćenog zemljišta može se načelno smatrati odgovarajućom, uz napomenu da ona nije najbolje prilagođena agrarnoj strukturi Vojvodine. U Vojvodini bi primerenije bilo gazdinstva površine iznad 15ha smatrati velikim, što zbog metodoloških ograničenja nije bilo moguće učiniti.

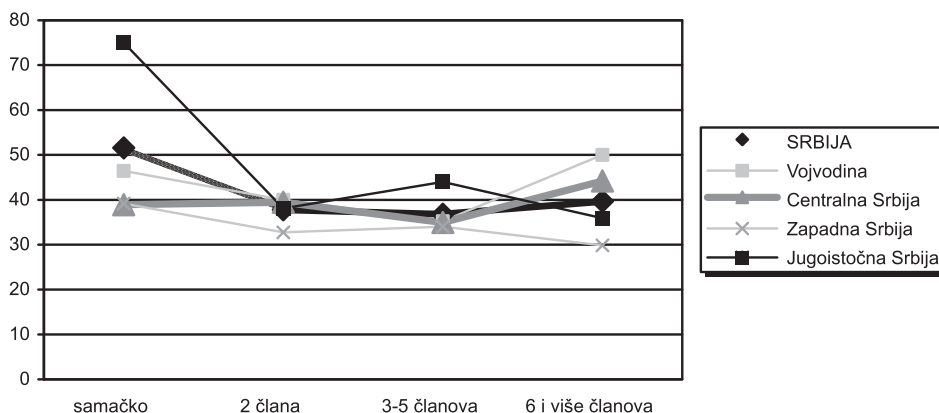
gazdinstvima najmanje je onih ispod definisane nacionalne linije siromaštva (34,6%). Siromašnih je više među velikim gazdinstvima (43,8% velikih gazdinstava) i onima sa najmanje korišćenog zemljišta (40%). Posedovanje zemljišta, stoke, mehanizacije, opreme i građevinskih objekata, nije bilo od presudnog značaja za diferencijaciju gazdinstava prema liniji siromaštva, budući da velika gazdinstva u većem procentu poseduju sve navedene vrste kapitala u odnosu na ona manje veličine²³. Uz to, proizvodna struktura velikih gazdinstava usmerena je na intenzivnije proizvodne linije, pa su prosečan broj stoke svih vrsta, površine dugogodišnjih zasada i rentirano zemljište višestruko veći nego kod srednjih i malih gazdinstava (Tabela 14).

Tabela 14:
Fizički kapital porodičnih gazdinstava prema veličini gazdinstva

	% gazdinstava koja:					Prosečna površina zakupljenog zemljišta (ha)
	uzimaju zemlju u zakup	imaju stoku	imaju građevinske objekte	imaju mehanizaciju	imaju dugogodišnji zasad	
Mala gazdinstva (do 1ha)	10.57	76.33	86.33	66.00	18.33	0.03
Srednja gazdinstva (1.01 do 5 ha)	32.04	90.30	96.66	87.29	50.00	0.17
Velika gazdinstva (preko 5.01ha)	32.57	94.35	98.12	96.24	52.71	4.39
Srbija ukupno	22.52	88.44	94.78	85.34	43.69	1.49

Indikatori ljudskog potencijala porodičnih gazdinstava daju jasniju predstavu o razlozima siromaštva nego što je to moguće zaključiti na osnovu podataka o njihovim fizičkim resursima. Finansijsko siromaštvo dominira među samačkim gazdinstvima (od kojih je 51,5% ispod nacionalne linije siromaštva), gazdinstvima čiji su članovi u višim starosnim kategorijama i (samim tim) nižeg obrazovanja. Posebno visok udeo siromašnih je među samačkim gazdinstvima na području Jugoistočne Srbije (75%) i u Vojvodini (46%). Ovi parametri ukazuju da je demografsko praznjenje sela u navedenim regionima značajan generator njihovog siromaštva.

23 Isti nalaz zabeležen je i u Studija o životnom standardu Srbija 2002 – 2007, gde se takođe pokazalo da raspoloživi fizički kapital ne uzrokuje siromaštvo u tolikoj meri kao što to čini kvalitet resursa kojim gazdinstva raspolažu. Oba ova istraživanja nisu merila kvalitet resursa (amortizovanost mehanizacije, opreme, objekata, vrednost zemljišta isl.), a statistika ne registruje takvu vrstu podataka. Indirektno izvedeni pokazatelji kvaliteta resursa (struktura korišćenja poljoprivrednog zemljišta itd.) u Studiji o životnom standardu su pokazali su da gazdinstva sa većim i kvalitetnijim resursima manje ugrožena od siromaštva u odnosu na druga, dok su u ovom istraživanju rezultati suprotni. Praktično, održavanje velikog kapitala i veće investicije doprinele su nepovoljnijem položaju većih gazdinstava.

Grafikon 5: Učešće gazdinstava ispod linije siromaštva, prema broju članova domaćinstva

Navedene proporcije upućuju na zaključak da su na distribuciju gazdinstva u odnosu na liniju siromaštva u Srbiji delovali:

- usporeno strukturalno reformisanje poljoprivrede – o čemu svedoči visok procenat siromašnih među malim i jednočlanim gazdinstvima;
- nepovoljan ekonomski položaj poljoprivrede u protekloj godini, za šta je argument siromaštvo među velikim gazdinstvima, koja imaju intenzivnu proizvodnju i za nju vezane velike rashode.

Reformisanje agrarne strukture uslovljeno je aktiviranjem tržišta zemljišta, za šta u Srbiji ne postoje institucionalna ograničenja, ali ni podsticaji. Aktiviranje tržišta zemljišta i redistribucija agrarnih resursa prema efikasnijim proizvođačima opredeljeni su ekonomskim položajem poljoprivrede, odnosno ekonomskim interesom uspešnijih proizvođača da uzimaju zemlju u zakup. U uslovima narastanja dispariteta cena poljoprivrednih proizvoda i inputa (kao što je slučaj u 2009. godini), nestabilnog makroekonomskog ambijenta i deficita na tržištu novca, interes za proširenjem obradivih površina ne postoji, čime se dodatno usporava reforma agrarne strukture. U nekoliko navrata država je distribuirala podršku tržištu zakupa i ukрупnjavanju poseda, ali su ovi vidovi podrške od 2006 godine potpuno napušteni.

4.1.2. Položaj porodičnih gazdinstava na tržištu roba, finansijskog kapitala i informacija

Tržišnost proizvodnje i vertikalna tržišna povezanost – Rezultati ukazuju da u poljoprivredi Srbije dominira prirodna proizvodnja, budući da više od

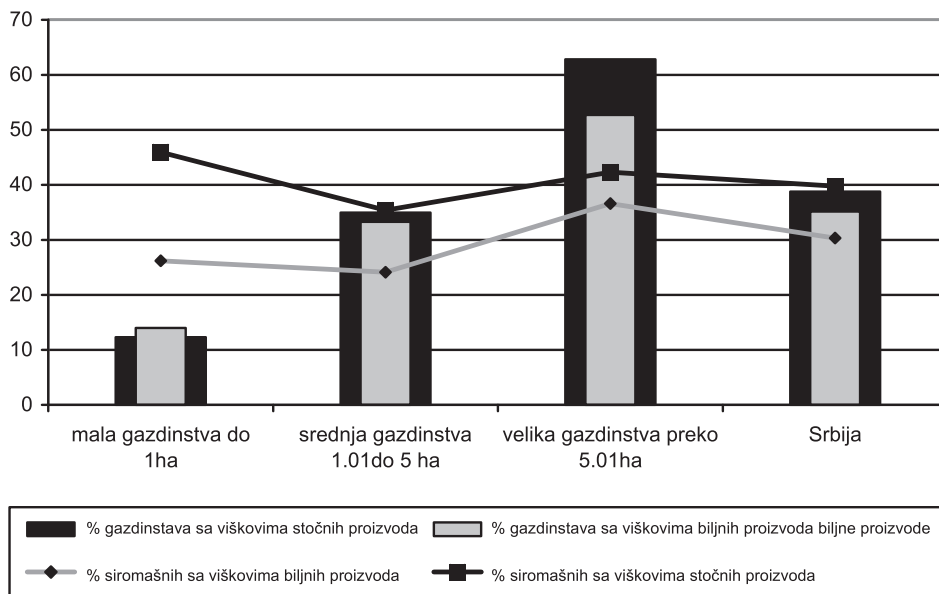
Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije

60% porodičnih gazdinstava nema tržišnih viškova (Grafikon 6). Veći udeo gazdinstava sa tržišom proizvodnjom je na području Vojvodine (57%), dok na području Jugoistočne Srbije tržišne viškove ima samo 24% gazdinstava.

Dobro strukturiran tržišni lanac imaju proizvodi koji su karakteristični za proizvodnu strukturu Vojvodine (kukuruz, pšenica, industrijsko bilje i mleko). Ovi proizvodi prodaju se preko zadruga, lokalnim preduzećima/otkupljivačima ili direktno prerađivačima (Prilog, Tabela P7 i P8). Sa druge strane, pijačna prodaja je gotovo isključivi način prodaje mlečnih prerađevina, meda, prerađevina od voća i povrća, koji su osnovni proizvodi gazdinstava u brdsko-planinskom području.

Grafikon 6:

Tržišni viškovi i siromaštvo, prema veličini gazdinstva

Za prodaju na pijacama opredeljuju se gazdinstva sa malim i neredovnim tržišnim viškovima, kao i ona koja imaju višak radne snage i/ili usko specijalizovanu proizvodnju, kakva su brdsko-planinska gazdinstva (područja Jugoistočne i Zapadne Srbije, (Prilog, Tabela P7 i P8)²⁴. Sa druge strane, otkupljivači (zadruga, preduzetnici, prerađivači), nemaju interes da se poslovno povezuju sa malim, pa samim tim i nepouzdanim dobavljačima, niti da manipulišu proizvodima čiji promet zahteva poštovanje sve rigoroznijih standarda (što je slučaj sa svim vrstama prerađevina).

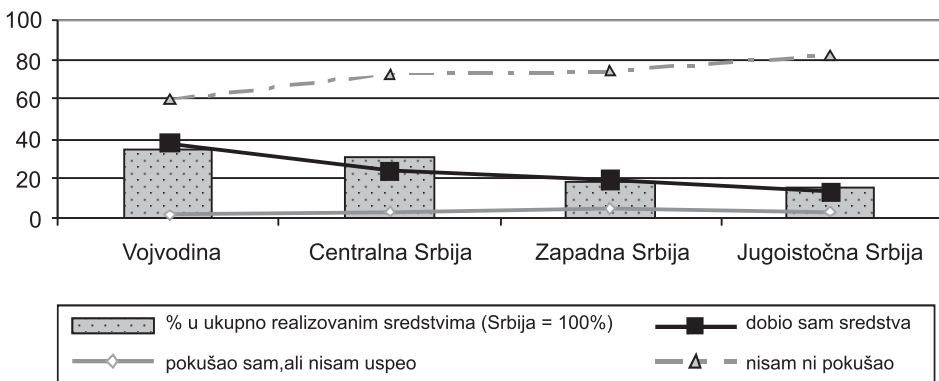
24 Direktnom prodajom ova gazdinstva nastoje da skrate rok naplate svojih proizvoda i izbegavanjem posrednika u prometu postignu bolju cenu.

Polunaturalna porodična gazdinstva, čiji su resursi i proizvodna struktura takvi da omogućuju povremen izlazak na tržište i to sa skromnim i nesigurnim viškovima proizvoda, najviše su izložena siromaštvu i socijalnoj isključenosti. To je ujedno i razlog njihove veće izloženosti poslovnom riziku, nemogućnosti kreiranja strategije opstanka i razvoja gazdinstva. Osim toga, odsustvo (stabilnog) poslovnog partnerstva i povezivanja sa drugim učesnicima u vertikalnom lancu, ova gazdinstva uskraćuje za mogućnost specijalizacije proizvodnje i boljeg pozicioniranja na tržištu.

Uspostavljanje efikasnih tržišnih mehanizama i formiranje vertikalnog proizvodnog i tržišnog lanca u agrarnom sektoru, koji bi bio zasnovan na ekonomskim principima, u novim zemljama članicama EU podstican je tokom predpristupnog perioda SAPARD programom, merama za udruživanje. U okviru IPARD programa (Prva osa) predviđena je podrška za ove namene. Agrarnim budžetom Srbije nije predviđena posebna linija za ove podsticaje iako je predviđena mogućnost da proizvođačke asocijacije i zadruge konkurišu za veliki broj drugih mera.²⁵ Zakon o zadrugama i neregulisan pravni status starih zadruga još uvek su veliko ograničenje za formiranje novih oblika poslovnog partnerstva otkupljivača i proizvođača.

Finansijsko tržište – Uspostavljanje finansijskog tržišta primerenog specifičnostima poljoprivrede i kreditnim sposobnostima porodičnih gazdinstava, bitan je preduslov za aktiviranje njihovih razvojnih potencijala. Po pravilu, iz finansijskog tržišta su isključena mala gazdinstva, čiji fizički kapital nije dovoljna garancija bankarima.

Grafikon 7:
Aktivnost porodičnih gazdinstava na finansijskom tržištu

25 Podsticaji udruživanju predviđeni su Programom Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (MPŠV) za 2008. godinu, ali su zbog nedostatka sredstava stopirani.

Izvori finansiranja za većinu gazdinstava (78,6% ispitanika) su sredstva banaka. Opštinske lokalne fondove koristilo je oko 5% gazdinstava, pri čemu je primetna veća zastupljenost ovog izvora kredita u Jugoistočnoj i Zapadnoj Srbiji. Procenjuje se da je ovde reč ne samo o opštinskim fondovima (koji u ovim područjima nisu naročito veliki), već i o razvojnim nacionalnim i donatorskim programima koji su implementirani u saradnji sa opštinskim vlastima.

Rezultati pokazuju da su vojvođanska gazdinstva više aplicirala za kredite, povukla više sredstava i ređe bila odbijana za kredite (Grafikon 7). Takođe, podaci ukazuju da je prosečna veličina kreditnog zaduženja po gazdinstvu veća u Centralnoj Srbiji nego u Vojvodini, ali i da je interes za kreditima mnogo manji u ovom području.

Gazdinstva Zapadne i Jugoistočne Srbije, mala gazdinstva i nepoljoprivredna gazdinstva znatno su manje aktivna na finansijskom tržištu u odnosu na druge regione i vrste gazdinstava. Ovakvo stanje nije neočekivano, jer je reč o područjima i tipovima gazdinstava koja su manje oslonjena na poljoprivredu. Povećan interes za kreditima i investiranjem nije primetan kod gazdinstava čiji su nosioci mlađi članovi. Državna podrška kreditiranju poljoprivrede predviđala je povoljnije uslove za gazdinstva čiji je nosilac mlađi od 45 godina, ali je jedino na području Jugoistočne Srbije registovan povećan interes za kreditima među gazdinstvima čiji je nosilac u starosnoj kategoriji 35–45 godina. Kao razloge zbog kojih nisu konkurisali za kredite, ispitanici su u najvećem procentu navodili visoke kamatne stope i neizvesnost prihoda iz kojih bi kredit otplaćivali, što i objektivno i jesu najrizičniji faktori na finansijskom tržištu u Srbiji generalno.

Najčešći razlog zaduživanja, koji navodi blizu 60% gazdinstava koja su koristila kredite, bio je unapređenje poljoprivredne proizvodnje, a potom unapređenje uslova života (gradnja i popravka stambenih objekata). Zanimljiv broj gazdinstava (manje od 5%) koristio je kredit za bilo kakvu diversifikaciju prihoda (zanatstvo, trgovina, prerada itd).

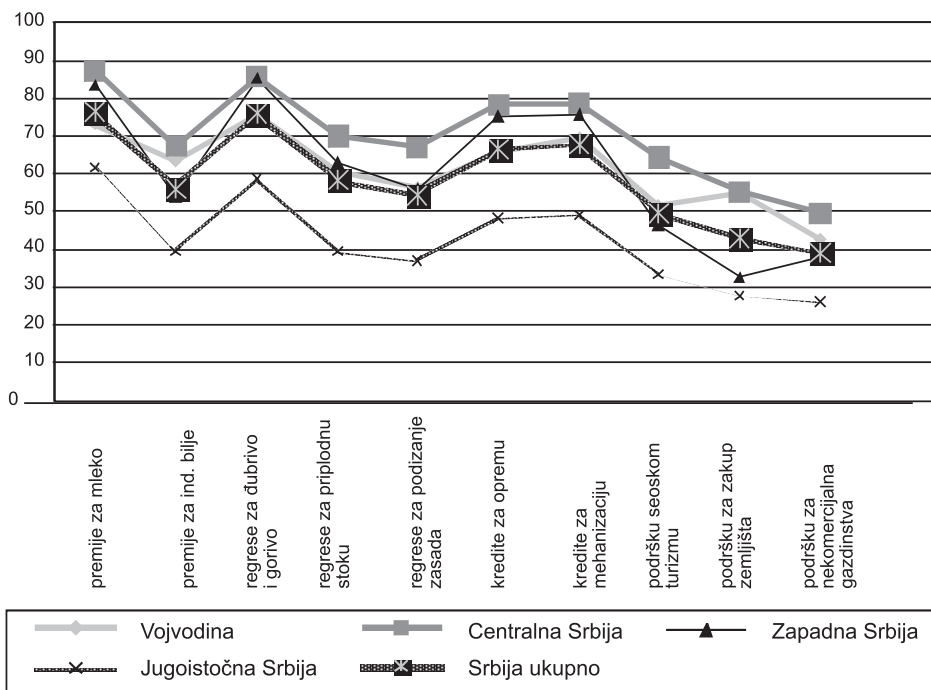
Mikrokreditne finansijske institucije sa programima dizajniranim za potrebe poljoprivrednih gazdinstava u Srbiji nisu zaživele, a šema podrške MPŠV za subvencionisanje kredita često se menjala od 2005. godine (kada je uvedena) do danas. Agrarno finansijsko tržište i efekti držane podrške njegovom aktiviranju nisu detaljnije istraživani, ali procene govore da postoji velika regionalna neujednačenost u distribuiranim sredstvima. U prvim godinama primene programa podrške kreditiranju poljoprivrede, uspešnija u povlačenju sredstava su bila vojvođanska gazdinstva, koja su koristila kredite za obnovu mehanizacije, navodnjavanje i izgradnju stajskih objekata. Gazdinstva sa područja Centralne i Zapadne Srbije prijavljivala su se za ovu podršku tek u kasnijim godinama, a kredit su koristila za podizanja dugogodišnjih zasada i stajske kapacitete.

Destabilizacija cena i tržišta poljoprivrednih proizvoda tokom poslednje godine, dovela je zadužena gazdinstva u dužničku krizu i primorala da rasprodaju kapital (kvalitetnu stoku, zemlju) kako bi servisirala dugove. Procene su da će se efekti ovih poromećaja odraziti na ekonomski položaj gazdinstava u proizvodnoj 2009/2010 godini i imati posebno negativan uticaj na veća gazdinstva koja su se zaduživala da bi intenzivirala svoju proizvodnju proteklih godina.

Transfer znanja i tržište informacija – Jedan od osnovnih preduslova strukturne i ekonomske transformacije poljoprivrede je formiranje efikasnog sistema transfera informacija, znanja i novih tehnologija. Pristup informacijama, znanju i tehnologijama omogućuje gazdinstvima da vrše izbor među različitim proizvodnim i razvojnim opcijama, a uskraćenost ove mogućnosti dovodi do zaostajanja u tehnološkom napretku i srednjoročno do pada konkurentnosti. U Srbiji je sistem transfera znanja struktuiran prvenstveno kroz mrežu savetodavne službe, dok se poslednjih godina u ovoj ulozi pojavljuju i privatni savetodavci, trgovci hemijskim sredstvima, semenskim i sadnim materijalom, kao i sami proizvođači poljoprivrednih inputa. Većina gazdinstava međutim, navodi elektronske medije i svoje lokalno okruženje kao osnovni izvor poslovnih informacija i znanja. Savetodavnu službu kao izvor znanja većinom navode vojvođanska gazdinstva, dok se u drugim regionima ona pojavljuje sporadično. Takođe, informisanje putem stručne literature, posetama sajmovima, izložbama i zimskim školama primetno je pretežno među vojvođanskim gazdinstvima, dok je u drugim regionima zanemarljivo.

Informisanost o državnoj podršci poljoprivredi je relativno zadovoljavajuća – oko 70% ispitanika je izjavilo da je čulo za premije za mleko, regrese za mineralna đubriva i kredite, što su praktično mere podrške koje se primenjuju već više godina. Ostale mere podrške poznaje manje ispitanika i primetna je regionalna razlika. Naime, regionalne razlike odlikavaju bolju informisanost poljoprivrednika o merama koje su osmišljene za podsticanje proizvodnje koja dominira u njihovom regionu (Grafikon 8). Tako naprimer mali broj gazdinstva Zapadne i Jugoistočne Srbije poznaje sistem državne podrške za industrijsko bilje (40–50% gazdistava je čulo za ove mere) i proširenje poseda (samo oko 30%). Međutim, čak i one mere koje su bile namenjene prvenstveno za ove regione, kao što su: podrška seoskom turizmu, podrška nekomercijalnim gazdinstvima i subvencionisanje voćarko-vinogradarske proizvodnje, manje su poznata gazdinstvima u Zapadnoj i Jugoistočnoj Srbiji, nego ostalim potencijalnim korisnicima.

Grafikon 8: Informisanost o državnoj podršci – % gazdinstva koja su čula za neku od mera

Ovaj rezultat upućuje na zaključak da je sistem tranfera informacija u poljoprivredno manje razvijenim područjima nedovoljno efikasan. Takvo stanje neprihvatljivo je i sa aspekta države (koja ne uspeva da ostvari projektovani zbog kojeg je podrška uvedena) i sa aspekta korisnika (koji ostaju uskraćeni za pravovremenu informaciju i pomoć).

4.1.3. Pristup državnoj podršci poljoprivredi

Među anketiranim gazdinstvima, 58% su bili potencijalni korisnici državnih podsticaja (registrovana gazdinstva). Najviši procenat registrovanih primetan je među vojvođanskim gazdinstvima (63%), a najmanji među gazdinstvima Jugoistočne Srbije (49%). Približno 19% registrovanih gazdinstava, registrovano je na ženskog člana gazdinstva (11% ukupnog broja gazdinstava u Srbiji). U 40% slučajeva razlog registracije na ženu je bio taj što je ona naslednica ili vlasnica, u 10% slučajeva razlog je što gazdinstvo nema muških članova, 7% navodi zaposlenje muških članova kao razlog, dok je za preostalih 41% gazdinstava razlog nepoznat.

Najmanje registrovanih je među nepoljoprivrednim gazdinstvima (44%) i među malim gazdinstvima (24%). Većina ispitanika kao razlog zbog čega se nisu registrovali navodi da nisu zainteresovani za državnu podršku (14%), ili da nemaju osnov za registraciju (18%). Budući da veliki procenat malih i nepoljoprivrednih gazdinstava čine staračka gazdinstva, ona su neregistrovanjem praktično ostala isključena iz državnog sistema pomoći poljoprivredi (Grafikon 9)²⁶. Kao razlog zašto se nisu registrovali, nepoljoprivredna gazdinstva češće navode da nisu zainteresovana za podršku i da se ne bave poljoprivredom (22% ispitanika) a mala gazdinstva neregistrovanje češće obrazlažu nepostojanjem osnova za registraciju (27%).

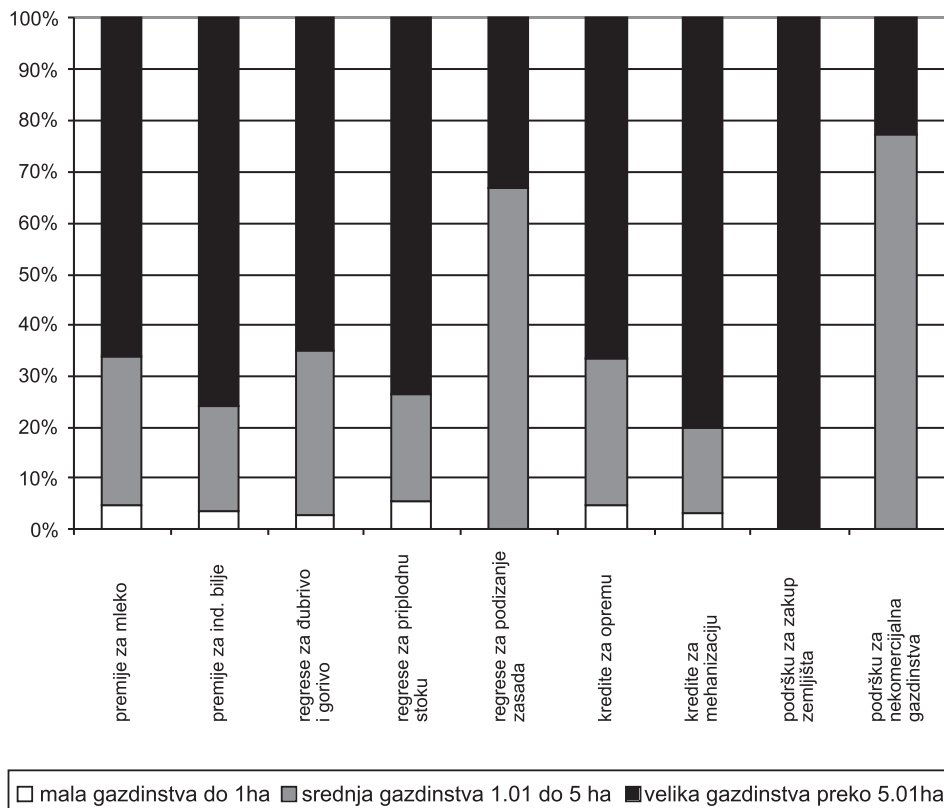
Agrarna politika Srbije je jasno orijentisana na podršku rastu intenzivnosti proizvodnje, što nije primereno resursima malih gazdinstava, te otuda nisu ni imala poseban interes ni razlog za registraciju. Jedina mera za koju su mala gazdinstva sa starijim članovima mogla biti kvalifikovana, sprovedena je 2006. godine u vidu podrške nekomercijalnim gazdinstvima. Rezultati međutim pokazuju da čak ni ovu podršku mala gazdinstva nisu koristila (Grafikon 9), što se može protumačiti njihovom lošom informisanošću i niskim procenatom registracije.

Poljoprivredna gazdinstva češće su koristila podršku za proširenje poseda i podizanje novih zasada (67% korisnika ove mere ispitanika), što svedoči o njihovoj opredeljenosti za intenziviranje i proširenje proizvodnje. Sa druge strane, mešovita gazdinstva češće su od drugih koristila regrese za priplodnu stoku (47% korisnika ove mere bila su mešovita gazdinstva). Regionalo posmatrano, najveći deo podrške koristila su vojvođanska gazdinstva, a potom gazdinstva Centralne Srbije. Gazdinstva iz ova dva regiona jedina su koristila podršku proširenju poseda (100%), sa 86% su zastupljena u ukupnom broju korisnika podrške za nabavku opreme i 76% među korisnicima podrške za obnovu mehanizacije (Prilog, Grafikon P11 i P12).

Struktura podsticaja poljoprivredi u Srbiji mnogo više usmerena na podsticaje rastu proizvodnje nego na staranje o strukturnim promenama ruralne ekonomije i standardu ruralnog stanovništva, posebno poljoprivrednika. U tome pogledu, aktuelna rešenja srpske agrarne politike značajno divergiraju u odnosu na rešenja evropske politike, koja obuhvata podsticaje rastu proizvodnje i stabilnosti tržišta sa jedne strane, i podršku strukturnom prilagođavanju na drugoj strani. Elementi evropske politike se uvode postepeno u domaću političku praksu, ali nedovoljno sistematično i sa malim sredstvima.

26 Prema definiciji tipova gazdinstava prema radnom angažovanju članova, u nepoljoprivredna gazdinstva spadaju i ona čiji su članovi stariji od 65 godina, dakle staračka gazdinstva.

Grafikon 9: Struktura realizovane podrške iz agrarnog budžeta, prema merama i veličini gazdinstava

4.1.4. Diversifikacija prihoda porodičnih gazdinstava

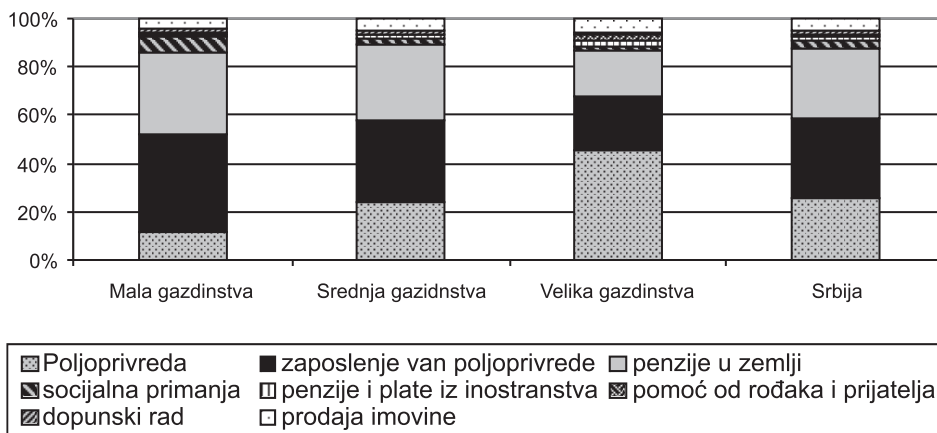
Mogućnost generisanja eksternog dohotka ili dodatnog prihoda na gazdinstvu, presudan je faktor za smanjenje rizika siromaštva članova porodičnih gazdinstava. Diversifikacijom prihoda smanjuje se visok dohodovni rizik poljoprivrednika i zavisnost od poljoprivredne proizvodnje. Struktura prihoda porodičnih gazdinstava u ovom istraživanju ukazuje da dohodak od poljoprivrede nije presudan faktor za razdvajanje gazdinstava u odnosu na definisanu liniju siromaštva, već su to zarade po osnovu zaposlenja u drugim sektorima i različiti oblici socijalnih davanja, posebno penzije (Grafikon 10 i Prilog, Grafikon P13 i P14). Samim tim, razlike u životnom standardu članova porodičnih gazdinstava opredeljene su mogućnošću zapošljavanja van gazdinstva, što posredno ukazuje da performanse ljudskog kapitala i radne snage

i njihova konkurentnost na tržištu rada, imaju najveći uticaj na ekonomski položaj porodičnih gazdinstava²⁷.

Poljoprivredni dohodak značajniji je izvor prihoda samo za velika gazdinstva, kojima prihodi od prodaje poljoprivrednih proizvoda, usluga opremom i mehanizacijom i dopunskog rada u poljoprivredi čine oko 45% ukupnih prihoda. Malim gazdinstvima, poljoprivreda obezbeđuje svega 10% ukupnih prihoda, od čega su 4% prihodi po osnovu nadnica.

Grafikon 10:

Struktura prihoda porodičnih gazdinstava, po veličini gazdinstva

Regionalno posmatrano, prihodi od poljoprivrede imaju veći značaj za vojvođanska gazdinstva (28,4% prihoda gazdinstva) i gazdinstva Zapadne Srbije (25,2%). Na području Vojvodine posebno je izraženo veće učešće nadnica u ukupnim prihodima od poljoprivrede, koje iznosi 3,9%. Viši udeo nadnica u strukturi dohotka ruralnog stanovništva Vojvodine poznat je i iz ranijih istraživanja (Bogdanov, N. 2007, Studija o životnom standardu – Srbija 2002 – 2007). Naime, potrebe za poljoprivrednom radnom snagom, posebno u sezonskim radnim vrhovima, u Vojvodini su veće nego u drugim delovima Srbije. Razlozi tome su porast broja starijih gazdinstava, nedovoljna tehničko-tehnološka opremljenost jednog dela radnih operacija i visoka zastupljenosti radnointenzivnih useva u proizvodnoj strukturi ovog područja.

Najmanje diversifikovan prihod od poljoprivrede imaju vojvođanska gazdinstva, čijih 61% poljoprivrednih prihoda potiče od prodaje ratarskih proizvoda, od čega 70% čine žita. Najveći stepen diversifikacije poljoprivrednih prihoda imaju gazdinstva Zapadne Srbije, kod kojih je odnos prihoda od

27 Isti zaključak, drugačijom metodologijom utvrđen je i u Studija o životnom standardu – Srbija 2002 – 2007:147

ratarstva, stočarstva i prerađenih proizvoda 33:49:18. U ovom području značajno su više diversifikovani i prihodi unutar ratarstva i stočarstva, i nema izražene specijalizacije (osim u proizvodnji maline). Iako podaci o prihodima nisu precizno utvrđeni, može se proceniti da je na povoljniji prihod gazdinstava Zapadne Srbije u odnosu na druga područja u 2009. godini delovala upravo izražena diversifikacija prihoda, i činjenica da u agrarnoj strukturi ovog područja ima više mešovityh gazdinstava (35%) i gazdinstava srednje veličine (50%) nego u drugim područjima. Praktično, ovi rezultati potvrđuju tezu da su gazdinstva srednje veličine, mešovityog tipa i diversifikovanih poljoprivrednih prihoda najstabilnija u uslovima krize. Ova gazdinstva imaju vitalnu radnu snagu, imaju eksterni prihod koji mogu da investiraju u poljoprivredu i brže prilagode proizvodnu strukturu proizvodnje novonastalim tržišnim prilikama. Nalazi istraživanja podržavaju tezu da je ovakva strategija gazdinstava u uslovima krize efikasna i u Srbiji.

Diversifikacija prihoda od poljoprivrede i prihoda ostavrenog na gazdinstvu podstiče se agrarnim budžetom, iz dela sredstava za ruralni razvoj (III osa – Razvoj i diversifikacija ruralnih ekonomskih aktivnosti). Za ove namene do sada su korišćena sredstva za promociju proizvoda sa zaštićenim poreklom, razvoj tradicionalnih zanata, ruralni turizam idr. Interesantno je napomenuti da pojedine od budžetskih linija za ove namene nisu nailazile na dovoljan interes kod korisnika, pa su tako npr. sredstva namenjena ruralnom turizmu ili organskoj proizvodnji ostala neiskorišćena. Osnovno ograničenje za odsustvo veće preduzetničke inicijative među članovima porodičnih gazdinstava je nedovoljna informisanost, nepostojanje partnerstva među lokalnim preduzetnicima i otežan pristup finansijskom tržištu. Evropska politika u tom smislu paralelno subvencioniše programe edukacije, treninge, razmenu iskustava sa jedne strane, i infrastrukturne radove. Ove mere imaju jednak tretman kao i podrška investicijama u nove biznise na gazdinstvu. U Srbiji, ove prateće mere su izostale, što svakako utiče na nisku atraktivnost podrške za diversifikaciju ruralne ekonomije.

4.2. Pristup ruralne populacije tržištu rada

U analizi pristupa ruralne populacije tržištu rada važno je obratiti pažnju na dva ključna aspekta. Sa jedne strane, potrebno je uočiti u kojoj meri se zaposlenost na gazdinstvu javlja u formi uključivanja u tržišne tokove, a u kom obimu i zbog čega se odvija u formama autarhične, prirodne proizvodnje usmerene na neposredno zadovoljavanje potreba zbog čega se pre može govoriti o strategiji opstanka ekonomski isključenih. Sa druge strane,

važno je sagledati u kojoj meri je stanovnicima radnog uzrasta ruralnih sredina dostupna zaposlenost izvan gazdinstva, na otvorenom tržištu rada i u kojim sektorima. Sa ovim poslednjim tesno je povezano i pitanje u kojoj meri seoska populacija uspeva da ostvari zaposlenost u nepoljoprivrednom sektoru, što u izvesnom smislu ukazuje na uključenost samih ruralnih sredina u širu ekonomiju društva. Mogućnosti uključivanja poljoprivrednih domaćinstava u tržišne oblike poljoprivredne proizvodnje analizirane su u prethodnom delu, pa će ovde pažnja biti pretežno posvećena mogućnostima zapošljavanja seoske populacije u nepoljoprivrednom sektoru i izvan ekonomije porodičnog gazdinstva.

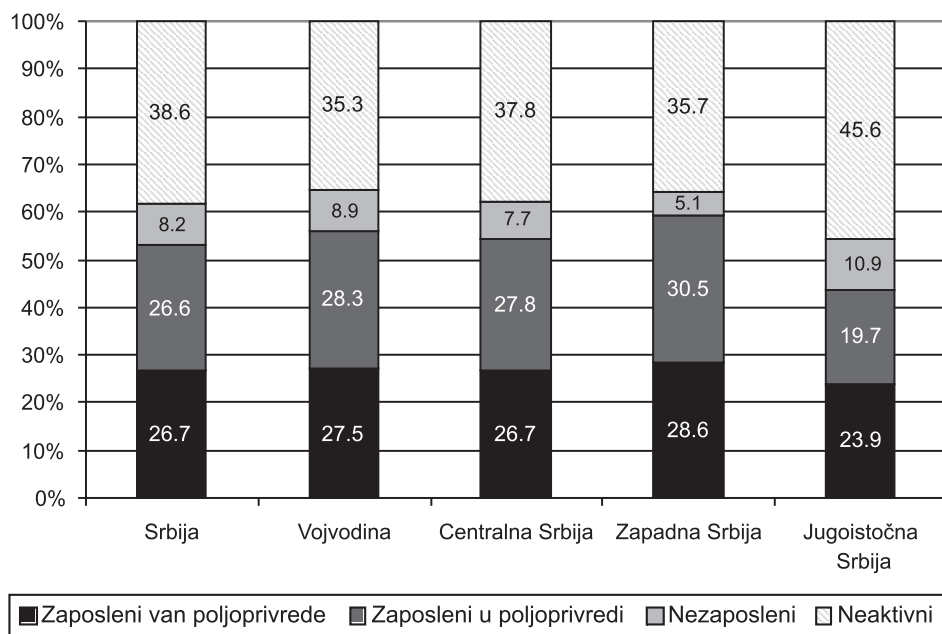
S obzirom da je ovim istraživanjem obuhvaćena isključivo ruralna populacija i to po metodologiji koja isključuje stanovništvo sela iz opština koje u skladu sa OECD standardima beleže veću gustinu naseljenosti od one koja se smatra gornjom granicom za ruralne oblasti, to i podatke o položaju na tržištu rada treba uzeti u obzir sa ovakvom metodološkom specifikacijom. Redovna snimanja stanja na tržištu rada dobijena Anketom o radnoj snazi, pokazuju da seosku populaciju u poređenju sa urbanom, konstantno odlikuju više stope aktivnosti i zaposlenosti i niže stope nezaposlenosti i neaktivnosti²⁸. Međutim, podaci dobijeni iz istraživanja socijalne isključenosti u ruralnoj Srbiji odnose se isključivo na ruralnu populaciju, te ne dopuštaju ovakve komparativne uvide. Više od toga, podaci se odnose na *izrazito* ruralnu populaciju zbog izloženih metodoloških rešenja, pa stoga ne čudi što se na uzorku beleže još naglašenije karakteristike ruralne sredine: stopa aktivnosti za populaciju radnog uzrasta (15–64) iznosi 74.2%, stopa zaposlenosti 64.1%, a stopa nezaposlenosti 13.6%. U pozadini ovako visoke aktivnosti i zaposlenosti populacije iz uzorka zapravo se krije obimno angažovanje stanovništva u nisko produktivnim poljoprivrednim aktivnostima, koje se često javljaju i u netržišnim formama proizvodnje za potrošnju u domaćinstvu, u okviru takozvane ekonomije opstanka.

Struktura ruralne populacije stare 15 i više godina prema aktivnosti pokazuje izjednačenu zaposlenost u sektoru poljoprivrede i van poljoprivrede, kao i relativno nisku zastupljenost nezaposlenih.²⁹ Razlike između regiona nisu velike u pogledu strukture prema aktivnosti, sa izuzetkom Jugoistočne Srbije u kojoj se beleži značajno niže učešće zaposlenih, posebno u poljoprivredi, kao i više učešće nezaposlenih i neaktivnih (Grafikon 11).

28 Prema podacima Ankete o radnoj snazi za 2008. godinu, stopa aktivnosti za urbano stanovništvo iznosila je 60% a za ruralno 66%, stopa zaposlenosti kod prvih je iznosila 51% a kod drugih 58%, dok je stopa nezaposlenosti u gradskoj populaciji iznosila 16% a u seoskoj 12%. Ovde je reč o stopama izračunatim za populaciju radnog uzrasta (15–64) (RZS, 2009a).

29 Ovde su podaci dati za stanovništvo staro 15 i više godina, kako bi se dobila obuhvatnija slika zbog produžene aktivnosti kod poljoprivrednog stanovništva.

Grafikon 11:
Stanovništvo staro 15 i više godina prema aktivnosti i regionu

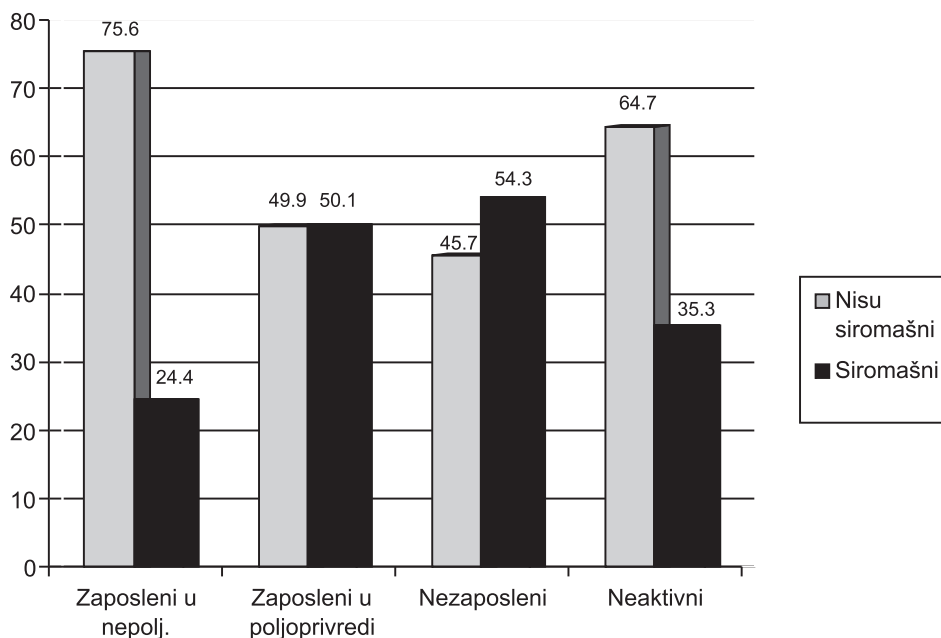
Odnos poljoprivredne i nepoljoprivredne zaposlenosti u uzorku razlikuje se od podataka iz ARS zbog osobene metodologije definisanja ruralnih oblasti. Naime, dok učešće nepoljoprivredne u ukupnoj zaposlenosti ruralnih oblasti (kako ih definiše domaća statistika) prema podacima ARS iznosi 58.4%, u uzorku iz ovog istraživanja koje je isključilo sela iz urbanih opština, ono je značajno niže i iznosi 50%. Pored toga, zaposlenost u poljoprivredi u ovom uzorku se gotovo u potpunosti poklapa sa radom u okviru porodičnog gazdinstva, jer je tek 2% ispitanika angažovanih u poljoprivredi zaposleno izvan porodičnog gazdinstva.

Zaposleni u nepoljoprivrednim delatnostima u većini slučajeva (83.2%) se nalaze u statusu zaposlenih radnika (rade za preduzeća, poslodavce), dok se 7.3% nalazi u statusu preduzetnika, a 9.5% je samozaposlenih. Preduzetnici pretežno obavljaju delatnost u oblasti trgovine i popravke uređaja, dok se samozaposleni, osim u toj oblasti, angažuju i u građevinarstvu, saobraćaju i skladištenju, ugostiteljstvu i slično. Neformalna zaposlenost, bar u oblasti glavnog zaposlenja zabeležena je kod 17% zaposlenih, što je niže od proseka za Srbiju. Izrazita većina zaposlenih van poljoprivrede radi u privatnim preduzećima, ali ipak jedna četvrtina još uvek radi u državnim/društvenim preduzećima, što je iznad proseka za zaposlene u Srbiji. Zaposlenost u zadružnom

sektoru, nekada značajno zastupljenom u ruralnim oblastima nije zabeležena. Polovinu zaposlenih čine KV i VKV radnici, drugu po veličini grupaciju prema zanimanju predstavljaju službenici i tehničari, a iza njih slede nekvalifikovani radnici i stručnjaci. Seoska populacija koja uspeva da se zaposli u nepoljoprivrednim sektorima ima najveću prohodnost ka radnim mestima u tri sektora: industriji, trgovini i opravci uređaja i građevini.

Kada je u pitanju zaposlenost u poljoprivredi, pored već pomenutog podatka koji ukazuje da se ona gotovo u potpunosti odvija kroz angažovanje u poljoprivrednoj proizvodnji u okviru porodičnog gazdinstva, važno je podsetiti i na podatak predočen u prethodnom delu koji ukazuje da tek 40% gazdinstava bar deo svojih proizvoda iznosi na tržište. Značajan deo stanovništva angažovanog u ovakvom obliku rada nalazi se u statusu pomažućih članova domaćinstva (37% od ukupnog broja zaposlenih u poljoprivredi ili 19% od ukupnog broja zaposlenih). Izrazitu većinu ove kategorije koja predstavlja neplaćenu radnu snagu čine žene (74%). Studija o specifičnostima i problemima žena radno angažovanih u statusu pomažućih članova u porodičnoj poljoprivrednoj proizvodnji ukazala je na značajne posledice ovakvog radnog statusa. Marginalizovan radni status kod ovih žena proizvodi niz prepreka u pristupu socijalnim pravima (zdravstvenom, penzijsko-invalidskom osiguranju) i isključuje ih iz širih socijalnih mreža (Babović, Vuković, 2008).

Grafikon 12: Ispitanici prema statusu po aktivnosti i siromaštvu

Položaj na tržištu rada značajno je povezan sa rizicima od siromaštva. Tako je učešće siromašnih najniže kod kategorije zaposlenih u nepoljoprivrednim delatnostima, dok je najviše u kategoriji nezaposlenih. Međutim, jednako je važno uočiti da su razlike u učešću siromašnih veoma izražene između zaposlenih u poljoprivredi i zaposlenih u nepoljoprivrednim sektorima. Siromaštvo je značajno prisutnije u domaćinstvima lica angažovanim u poljoprivredi nego u domaćinstvima lica zaposlenih u nepoljoprivrednom sektoru.

Nalazi istraživanja pokazuju da se pojedine grupe suočavaju sa ozbiljnim preprekama pri uključivanju u tržište rada, pre svega žene, mladi, osobe nižih kvalifikacija i pojedine etničke manjine.

Rodne nejednakosti u sferi ekonomske participacije su veoma izražene. Na nivou celog uzorka među ženama se beleži manje učešće aktivnih lica nego među muškarcima. Takođe, učešće zaposlenih u nepoljoprivrednim sektorima je značajno manje među zaposlenim ženama nego među zaposlenim muškarcima. Istovremeno, učešće nezaposlenih lica veće je među ženama nego među muškarcima.. Iz perspektive regionalnih razlika, uočava se da je u Vojvodini neznatno manje učešće nezaposlenih lica među ženama nego među muškarcima, što svakako ne ukazuje na njihov bolji položaj kada se ima u vidu značajno manje učešće zaposlenosti u nepoljoprivrednom sektoru, manjem angažmanu u poljoprivredi i izrazito većem učešću neaktivnih. Centralna Srbija pokazuje dosledno nepovoljniji položaj žena prema svim pokazateljima, kao i Jugoistočna Srbija, u kojoj su rodne razlike posebno snažno izražene u aspektu nepoljoprivredne zaposlenosti, nezaposlenosti i neaktivnosti. Zapadna Srbija pokazuje interesantan obrazac po kome je muška populacija u najvećem procentu zaposlena u nepoljoprivrednom sektoru, dok ženska populacija, koja očigledno nailazi na ozbiljne prepreke pristupu nepoljoprivredne zaposlenosti, biva više od muške populacije angažovana u poljoprivrednom radu.

Tabela 15:

Ispitanici stari 15 i više godina prema aktivnosti, polu i regionu, u %

	Srbija		Vojvodina		Centralna Srbija		Zapadna Srbija		Jugoistočna Srbija	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
Zaposleni van polj.	19.7	33.5	22.8	32.5	20.2	33.2	19.0	37.1	16.0	31.1
Zaposleni u polj.	25.6	27.5	23.6	33.2	26.3	29.2	34.3	27.5	19.1	20.2
Nezaposleni	9.0	7.4	8.4	9.5	9.2	6.3	6.0	4.3	12.1	9.8
Neaktivni	45.7	31.6	45.2	24.8	44.3	31.2	40.7	31.1	52.8	38.8
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Pored ovih najmarkantnijih rodnih razlika u samom uključivanju na tržište rada, može se uočiti niz razlika u pogledu karakteristika zaposlenosti u nepoljoprivrednom sektoru između žena i muškaraca. Žene se ređe nalaze u

statusu preduzetnika i samozaposlenih nego muškarci, a češće u statusu zaposlenih radnika; ređe rade neformalno, nešto češće rade u državnom sektoru; više su zaposlene u stručnjačkim i službeničkim zanimanjima, a manje u radničkim nego muškarci. Ipak, među ženama zaposlenim u nepoljoprivredi najbrojniju kategoriju prema zanimanju predstavljaju kvalifikovane radnice (43% zaposlenih žena u nepoljoprivredi). Glavni sektori u kojima se koncentrišu žene su trgovina (preko trećine zaposlenih), a potom industrija (više od petine).

Druga društvena grupa koja se suočava sa visokim rizicima od isključenosti sa tržišta rada su mladi. Mladi u uzrastu 15–24 godine tek u 21% slučajeva su zaposleni u nepoljoprivrednim sektorima, što je znatno niže u odnosu na starije kohorte kod kojih se ova zaposlenost kreće između 40% i 48% (izuzev kod najstarije kohorte 55–64 godina starosti). Iako u ovoj starosnoj grupi čak polovinu čine neaktivna lica, što je razumljivo zbog aktuelnog školovanja, ono što ukazuje na teškoće u pristupu radnim mestima jeste značajno veće učešće nezaposlenih, koje kod ove kategorije, kao i kategorije sledećeg starosnog uzrasta (25–34 godina), iznosi 15.5%. Učešće nezaposlenih u ovim starosnim grupama je dvostruko veće nego u starijim kohortama (Tabela P9 u Prilogu).

Osobe niskih kvalifikacija takođe su suočene sa problemima u pristupu radnim mestima u nepoljoprivrednom sektoru. Kao što se vidi iz podataka (Tabela P10 u Prilogu), šanse za zapošljavanje u nepoljoprivrednom sektoru značajno rastu sa nivoom obrazovanja. Tako je među osobama radnog uzrasta bez škole tek 9% zaposleno u nepoljoprivrednom sektoru, među osobama sa završenom osnovnom školom ili 1–2 godine srednje škole za radnička zanimanja takvih je 19%, da bi među osobama koje su završile srednju radničku, stručnu školu ili gimnaziju taj procenat skočio na 43%, a kod osoba sa završenom višom školom ili fakultetom na 61.5%.

Kada su u pitanju nezaposlena lica iz uzorka, veoma je važno napomenuti da je polovina sada nezaposlenih ranije bila zaposlena izvan gazdinstva. Karakteristike nezaposlenog ruralnog stanovništva ukazuju najneposrednije koje se grupe suočavaju sa problemom isključenosti sa tržišta rada bilo u obliku nemogućnosti da se zaposle u nepoljoprivrednim sektorima ili da se angažuju u poljoprivrednoj proizvodnji u okviru porodičnog gazdinstva. Više od polovine (55%) nezaposlenih su žene. Posmatrano prema starosti, uočava se da mlađe starosne kohorte (15–34 godina) čine više od polovine nezaposlenih (55%). Gotovo trećinu nezaposlenih (30%) čine osobe bez kvalifikacija. Dakle, starost, pol i obrazovnje u značajnoj meri određuju šanse uključivanja na tržište rada. U grupama u kojima se koncentrišu karakteristike koje povećavaju rizike od isključenosti sa tržišta rada, zapažaju se veoma nepovoljne strukture prema aktivnosti. Tako su, recimo, šanse za zaposlenost mladih žena

(starosti 20–24 godine), bez kvalifikacija, izrazito niske. One uglavnom ni ne izlaze na tržište rada o čemu svedoči podatak da u ovoj kategoriji učešće neaktivnih lica iznosi čak 74%.

Faktori koji proizvode prikazane probleme isključenosti sa tržišta rada značajnog dela ruralne populacije su višestruki. Odsustvo razvoja nepoljoprivrednih delatnosti u ruralnim sredinama, nepovoljna infrastrukturna opremljenost seoskih zajednica, udaljenost od gradskih, a time i industrijskih i uslužnih centara, samo su neki od sistemskih faktora koji stvaraju niske šanse za uključivanje seoske populacije u nepoljoprivredne sektore ekonomije. Podaci iz istraživanja mogu samo delimično da osvetle uticaj ovih faktora. Tako se uočava da udaljenost od administrativnih centara, kao i infrastrukturna opremljenost sela različitim uslugama smanjuju šanse za zapošljavanje seoske populacije izvan ekonomije gazdinstva. Broj osoba koje su navele da život u njihovom naselju predstavlja prepreku u pronalaženju posla raste sa pomeranjem od kategorija zaposlenih u nepoljoprivredi (60% je navelo ovaj problem), preko zaposlenih u poljoprivredi (65%) ka kategoriji nezaposlenih (70% navodi problem).

U selima iz uzorka zapaža se takozvani „krug propadanja“ (eng. *circle of decline*) u kome niska gustina naseljenosti stvara nedostatak kritične mase za usluge i proizvodnju, što dovodi do niske stope stvaranja firmi i poslovnih poduhvata, usled čega izostaje i generisanje radnih mesta. Ovakva slabost tržišta rada predstavlja „potisni“ faktor za migracije prema urbanijim sredinama, koje u kombinaciji sa starenjem lokalne populacije dalje redukuju gustinu stanovništva i time stvaraju još nepovoljnije uslove za ekonomsku uključenost ruralnih sredina i njihovog stanovništva (OECD, 2006).

Ovaj krug propadanja u mnogim ruralnim sredinama u EU je prekinut odgovarajućim politikama. Unapređenje infrastrukture, privlačenje investicija, omogućili su da se ove ruralne oblasti regenerišu, ostvare pozitivne stope ekonomskog rasta, razviju industrijske i uslužne delatnosti, ali unaprede i samu poljoprivrednu proizvodnju razvojem odgovarajućih klastera u proizvodnji hrane i sl. Za Srbiju je stoga od velikog značaja definisanje strategije ruralnog razvoja na nacionalnom i lokalnom nivou i delovanje u pravcu prekidanja opisanih lančanih trendova koji vode propadanju ruralnih zajednica.

Pored ovih kontekstualnih, sistemskih promena, potrebno je istovremeno investirati u razvoj ljudskih resursa seoske populacije, pre svega u smislu podizanja veština i bolje informisanosti. Naime, rezultati istraživanja pokazuju da politika podsticanja zapošljavanja u značajnoj meri zaobilazi ruralne sredine. Nezaposleni iz ruralnih sredina ne samo da su isključeni sa tržišta rada, već i iz mera kojima se unapređuje zapošljivost populacije, a koje se u različitim formama sprovode preko Nacionalne službe za zapošljavanje. Čak 88% nezaposlenih iz uzorka nije čulo ni za jednu aktivnu meru tržišta rada, a tek 2.7% je

učestvovalo u nekom od programa NSZ. Pored toga, samo 3.4% nezaposlenih lica pohađalo je dodatne oblike obrazovanja, a među onima koji nisu pohađali dodatno obrazovanje kao najčešći razlog je naveden nedostatak novca (u 43% slučajeva), potom nedostatak interesovanja (28%), udaljenost i nedostatak ponude odgovarajućih kurseva (po 9% slučajeva). Među dodatnim veštinama koje poseduje populacija iz uzorka preovlađuju veštine koje nisu adekvatne promenama na tržištu rada: 47% ispitanika je navelo kao dodatnu veštinu upravljanje poljoprivrednim mašinama, 46% zanatske i tehničke veštine, 63% posedovanje vozačke dozvole, 22% umeće tradicionalnih zanata i rukotvorina, dok samo 27% tvrdi da poseduje znanje stranog jezika, a 33% da se služi računarom.

Napokon, u uzorku iz istraživanja uočena značajna veza između socijalnog kapitala i šansi za zapošljavanje u nepoljoprivrednom sektoru. Osobe zaposlene u ovom sektoru prijavile su u 60% slučajeva da poseduju socijalne kontakte koji im pomažu ili su im pomogli da pronađu zaposlenje, dok je takvih među zaposlenima u poljoprivredi na porodičnom gazdinstvu i nezaposlenima po 50%, a među neaktivnima 40%. Populacija koja je pretežno zatvorena u ekonomske aktivnosti na porodičnom gazdinstvu, koja živi u zajednici bez podsticajne infrastrukture i nema prilike da razvija socijalne kontakte izvan uskih rođaćkih i susedskih mreža, ne poseduje ni odgovarajući socijalni kapital koji je od ključnog značaja za informisanje, transfer znanja, inovacija, funkcionalnih kontakata i odgovarajuće podrške. Međutim, bez odgovarajućeg humanog i socijalnog kapitala, nemoguće je generisati lokalni ruralni razvoj, pogotovo ne onaj koji bi bio održiv i inkluzivan.

5. PRISTUP RURALNE POPULACIJE SOCIJALNIM USLUGAMA I SOCIJALNOJ ZAŠTITI

Pored ekonomskih oblika i mehanizama isključenosti, veoma je važno uočiti i druge aspekte socijalnog isključivanja, koji su takođe značajni za celovitu sliku o socijalnoj isključenosti u ruralnoj Srbiji. Sa tim ciljem, u ovom poglavlju se prvo analizira pristup seoske populacije socijalnim uslugama – obrazovanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti. Potom se analiza usmerava na različite oblike socio-kulturne participacije, koja upravo ukazuje na meru integrisanosti u socijalne mreže, participaciju u društvenim organizacijama i učesće u kulturnim događajima.

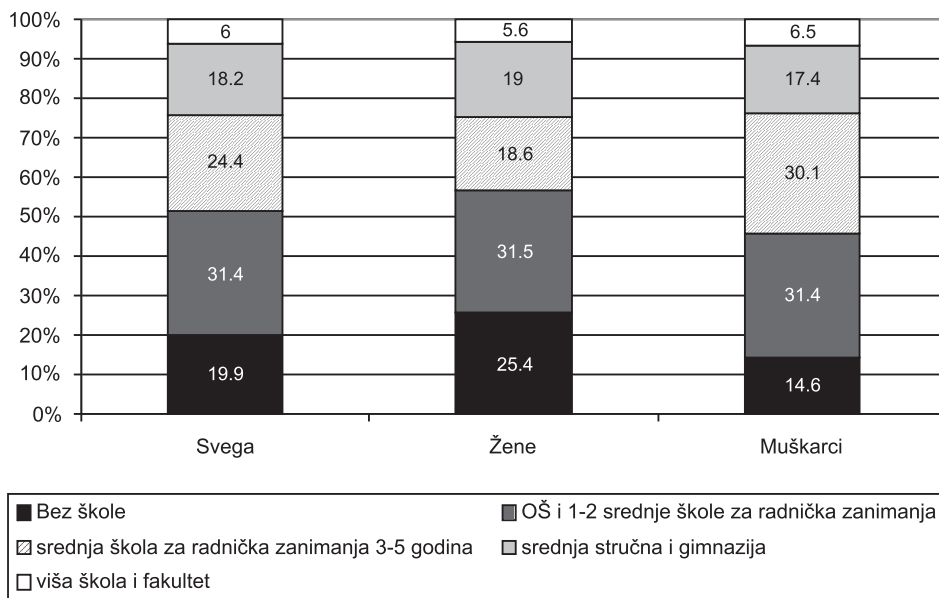
5.1. Dostupnost obrazovanja

Razvoj ljudskih resursa u ruralnim sredinama predstavlja jedan od ključnih preduslova za stvaranje šansi za kvalitetne uslove života pojedinaca i čitavih zajednica. Ujedno, ljudski resursi su važan oblik kapitala za razvoj ruralnih zajednica. Međutim, obrazovna struktura ruralne populacije nije povoljna, a pristup obrazovnim institucijama, servisima za alternativne oblike obrazovanja i podizanja veština nije zadovoljavajući.

U populaciji iz uzorka staroj 15 i više godina, više od polovine ispitanika čine osobe bez osnovne škole, sa završenom osnovnom školom, ili najviše dva razreda srednje škole za radnička zanimanja (grafikon 13). Regionalne razlike nisu izražene u većoj meri, izuzev u slučaju Vojvodine koja u odnosu na druge regione beleži nešto povoljniju obrazovnu strukturu populacije iz uzorka³⁰. Međutim, značajne razlike u pogledu obrazovne strukture javljaju se između muškaraca i žena, kao i između starosnih grupa. Dve najniže obrazovne kategorije čine više od polovine među ženama, a 44% među muškarcima. Među ženama je značajno manje osoba sa diplomama kvalifikovanih radnika, a tek nešto više sa drugim srednjoškolskim diplomama (grafikon 13).

30 Dok u drugim regionima osobe bez škole, sa završenom osnovnom školom ili najviše dve godine srednje škole za radnička zanimanja čine više od polovine ispitanika starih 15 i više godina, u Vojvodini čine 44%. Pored toga, kategorija najvišeg obrazovanja zastupljena je sa 3% više nego u drugim regionima.

Grafikon 13: Obrazovna struktura seoske populacije stare 15 i više godina: ukupno i prema polu, u %

Razlike među starosnim grupama su još izraženije. Podaci za populaciju stariju od 18 godina pokazuju da mlađe generacije poseduju bolju obrazovnu strukturu (grafikon 14).

U EU metodologiji praćenja socijalne isključenosti jedan od najvažnijih indikatora isključenosti iz obrazovnog sistema predstavlja rano napuštanje škole, odnosno prekidanje školovanja pre završetka srednjeg obrazovanja. U populaciji iz uzorka proporcija osoba koje su napustile školovanje, a da nisu završile bar trogodišnju srednju školu u populaciji staroj 15 i više godina je izrazito visoka – iznosi 44%. Kada su u pitanju razlozi ranog napuštanja školovanja uočavaju se značajne intergeneracijske razlike. Za stariju populaciju razlozi su pretežno bili „spoljne“ prirode, odnosno pritisak porodice da se napusti škola zbog potrebe angažovanja u radu na gazdinstvu, ili zbog kulturnih praksi koje su bile zasnovane na stavu porodice da dalje školovanje nije potrebno. Za mlađu populaciju, razlozi su češće individualni, iskazani u odsustvu interesovanja za školovanje. Podaci iz naredne tabele ukazuju da su ovi vrednosni stavovi, odnos prema obrazovanju i percepcija značaja obrazovanja najčešći razlozi ranog prekidanja školovanja, te da se finansijski razlozi javljaju kao manje zastupljeni.

Grafikon 14:
Obrazovna struktura seoske populacije stare 19 i više godina

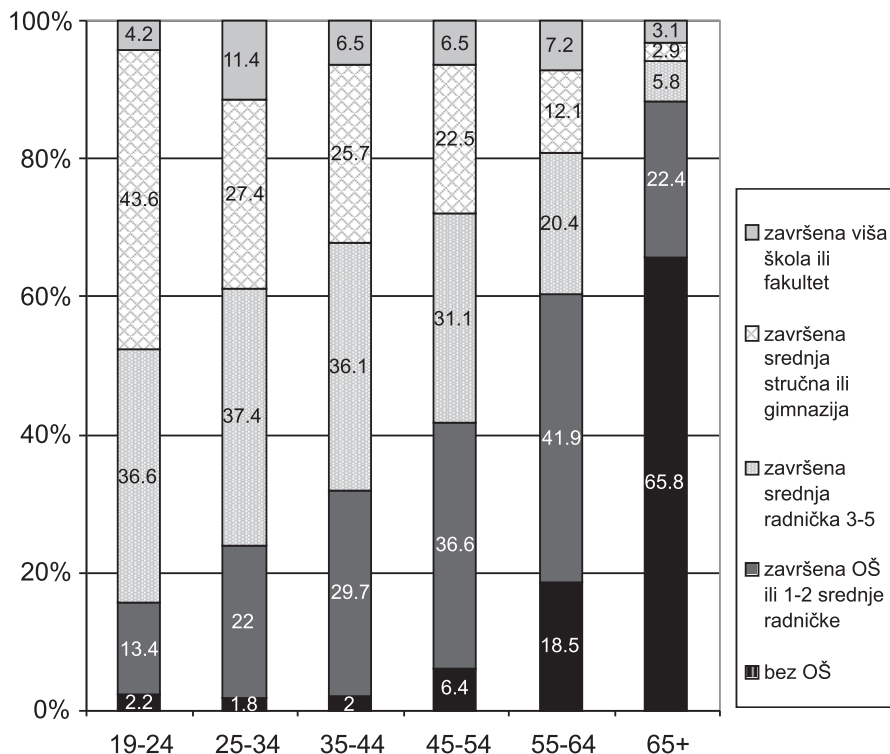

Tabela 16:
Razlozi za rano napuštanje školovanja kod stanovništva starijeg od 14 godina koje nije završilo srednju školu i nije na školovanju

Razlog	%					
	19-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65 +
Rad u poljoprivredi na imanju, u porodičnom poslu, domaćinstvu	7.1	10.4	15.8	19.3	24.1	32.5
Zbog običaja, stava porodice da nije potrebno dalje školovanje	5.9	6.7	4.3	9.0	21.3	33.7
Zbog nedostatka novca	20.0	25.0	23.7	22.4	24.0	15.7
Zbog sklapanja braka, trudnoće	11.8	9.8	11.9	11.8	6.7	3.9
Zbog nezainteresovanosti	48.2	40.2	38.3	30.2	18.5	7.7

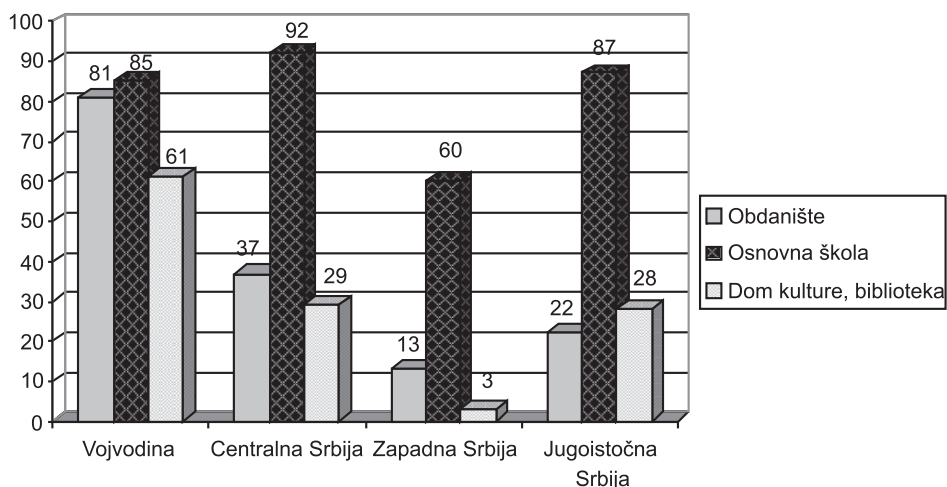
Značajne razlike između muškaraca i žena u ovom aspektu uočavaju se u tome što je kod muškaraca razlog ranog napuštanja školovanja češće rad na gazdinstvu, a kod žena stav porodice da nije potrebno nastaviti školovanje nakon završene osnovne škole. Ostali razlozi gotovo su jednako zastupljeni i

Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije

kod muškaraca i žena, a interesantno je da je među ženama dvostruko ređi razlog bila nezainteresovanost da se nastavi školovanje nego kod muškaraca.

Istraživanjem je identifikovano u koliko sela su zastupljene tri ustanove od značaja za razvoj obrazovnih potencijala: obdaništa, osnovne škole i domovi kulture ili biblioteke. Na nivou celog uzorka, registrovano je da osnovne škole postoje u 82% sela, obdaništa u 39%, a dom kulture i/ili biblioteka u 30% sela. Regionalne razlike su ogromne u pogledu zastupljenosti ovih ustanova (grafikon 15).

Grafikon 15:
Zastupljenost Osnovnih škola, obdaništa i domova kulture/biblioteka u selima iz uzorka prema regionu, u %

Istraživanjem se nastojalo ustanoviti u kojoj meri su prostorni faktori, poput postojanja odgovarajućih institucija obrazovanja u samim naseljima iz uzorka značajni za razumevanje nepovoljne obrazovne strukture ruralne populacije, a u kojoj meri su važni drugi faktori poput nedovoljnih finansijskih resursa, kulturnih i vrednosnih obrazaca povezanih sa obrazovanjem.

U uzorku iz istraživanja, 16% domaćinstava ima bar jedno dete uzrasta za obdanište (3–6 godina), 21.5% domaćinstava ima bar jedno dete uzrasta 7–14 godina koje bi trebalo da pohađa osnovnu školu, 18.4% domaćinstava ima bar jedno dete srednjoškolskog uzrasta (15–19 godina), a 6.4% domaćinstava ima bar jednog studenta. Među decom i mladima koji se trenutno nalaze na školovanju 53% pohađa osnovnu školu, 31.9% srednju školu za radnička zanimanja, 13.3% srednju stručnu školu ili gimnaziju i 2% ide na višu školu ili fakultet.

Među domaćinstvima u kojima ima dece uzrasta 3–6 godina 36% daje bar jedno od dece ovog uzrasta u obdanište, dok 64% domaćinstava uopšte ne daje decu u obdanište. Ono što iznenađuje je činjenica da se ne javljaju statistički značajne razlike u ovom pogledu u zavisnosti od toga da li u selu postoji obdanište ili ne. Odluka da se dete upiše u obdanište često je određena nizom faktora koje domaćinstva uzimaju u obzir. Naj snažniji uticaj ima činjenica da ova domaćinstva raspolažu (jeftinim) unutrašnjim ljudskim resursima koji se brinu o deci. Naime, u domaćinstvima iz sela u kojima postoje obdaništa, 78% domaćinstava koja ne daju decu u obdanište je kao razlog navelo da nema potrebe, jer ukućani brinu o deci. Razumljivo, stanovnici sela u kojima ne postoji obdanište znatno češće navode udaljenost ustanove kao razlog zbog koga njihova deca ne idu u obdanište u odnosu na stanovnike sela u kojima obdanište postoji (40% prema 7%).

Podaci o obuhvatu dece uzrasta 7–14 godina osnovnim obrazovanjem pokazuju da 2% dece ovog uzrasta ne ide u osnovnu školu. Reč je o malom broju koji ne dopušta kvantitativne analize, ali se kao razlozi navode rad na gazdinstvu, nedostatak novca i zdravstveni problemi. Među decom uzrasta 15–19 godina, čak 20% ne pohađa srednju školu, a kao najvažniji razlozi za to navode se nedostatak interesovanja (u 52% slučajeva) i nedostatak novca (u 24% slučajeva). Udaljenost škole se ne pojavljuje kao jedna od prepreka za većinu domaćinstava sa decom školskog uzrasta. Međutim, 5% dece ipak provede na putu do škole i od škole do kuće između 2 i 3 sata³¹. Pored toga, neka domaćinstva se suočavaju sa problemima u finansiranju školske opreme i aktivnosti zbog finansijske oskudice. Tako je 19% domaćinstava zbog nedostatka finansijskih sredstava u poslednjih godinu dana imalo teškoće da kupi pribor za školu, 28% je imalo teškoće da plati ekskurziju, 25% je imalo teškoće da plati dodatne aktivnosti, a 18% je imalo teškoće da plati školovanje deteta u drugom mestu.

Ispitanici iz 9% domaćinstava naveli su da se suočavaju sa preprekama u pristupu osnovnom obrazovanju. To je najčešće udaljenost škole, a u manjem broju zahtevnost u pogledu finansijskih troškova ili nedovoljan kvalitet usluge obrazovanja. Isti procenat ispitanika naveo je slične probleme i u pristupu predškolskim ustanovama, dok je nešto veći procenat ispitanika (iz 14% domaćinstava) ukazao je na prepreke u pristupu srednjim školama, pri čemu se ovoga puta kao problem gotovo u potpunosti izdvojila udaljenost škola. Bez obzira na probleme sadašnjeg školovanja dece, u čitavom uzorku, čak 39% ispitanika je izjavilo da je život u datom naselju predstavljao veliko ograničenje u nameri da se završi željena škola.

31 Naime dece 73% školskog uzrasta (7–19 godina) putuju do škole do 30 min., 15% putuje 30–60 minuta, 5% putuje 60–90 minuta a 7% živi u gradu gde se školuje. Pritom, 49% dece do škole ide peške, 9% organizovanim prevozom, 36% javnim prevozom, a 7% privatnim prevozom.

Prikazano stanje u pogledu pristupa obrazovanju seoskog stanovništva navodi na zaključak da život u uslovima relativno udaljenih i izolovanih zajednica, uska ograničenost na radni angažman na gazdinstvu, za većinu populacije ne stvaraju podsticaj za obrazovanje. Stoga je aktivnosti unapređenja razvoja humanih resursa u ruralnim sredinama potrebno usmeriti ne samo na finansijske aspekte, dostupnost obrazovnih sadržaja, već i na razvoj svesti o značaju obrazovanja u savremenim uslovima.

5.2. Pokrivenost ruralne populacije socijalnim osiguranjem i zdravstvena zaštita na selu

Ostvarivanje socijalnih prava vezanih za zaštitu u slučaju bolesti, invaliditeta i starosti regulisana su u Srbiji Zakonom o obaveznom socijalnom osiguranju (*Službeni glasnik RS*, broj 62/2006). Seosko stanovništvo zaposleno u neoljoprivrednim delatnostima reguliše ova prava kao i gradsko stanovništvo putem uplate doprinosa od strane poslodavca ili samostalno (u slučaju registrovane samozaposlenosti). Stanovništvo zaposleno u poljoprivredi dužno je da ove doprinose uplaćuje samostalno. Istraživanjem je ispitan obuhvat ruralne populacije penzijsko-invalidskim i zdravstvenim osiguranjem.

5.2.1. Penzijsko-invalidsko osiguranje

Prema Zakonu o penzijsko-invalidskom osiguranju (*Službeni glasnik RS*, broj 34/03), poljoprivrednici podležu obaveznom penzijskom i invalidskom osiguranju, ukoliko nisu zaposleni (čl. 10 i 13)³². Među licima starim 65 i više godina 18% ne prima penziju, a poseban problem predstavlja to što 12% starijih domaćinstava nije ostvarilo pravo na penziju. U uslovima nedostatka penzije i smanjenih sposobnosti angažmana na gazdinstvu, ova domaćinstva su izložena visokim rizicima od siromaštva. Incidencija siromaštva u starijim domaćinstvima bez penzijskih prihoda je dvostruko viša u odnosu na ista domaćinstva koja primaju penziju. Kao što je prikazano u poglavlju o finansijskom siromaštvu, penzijska primanja igraju značajnu ulogu u smanjenju siromaštva ruralne populacije.

32 Prema zakonu obavezno je osiguran nosilac poljoprivrednog domaćinstva ili jedan član domaćinstva koji se isključivo bavi poljoprivredom, dok se i drugi članovi mogu osigurati pod uslovima koje definiše zakon. Prava iz penzijsko-invalidskog osiguranja su: starosna penzija, invalidska penzija, porodična penzija, naknada pogrebnih troškova i novčana naknada za telesno oštećenje u slučaju povrede na radu ili profesionalne bolesti (čl. 18). Pravo na porodičnu penziju mogu da ostvare članovi porodice umrlog osiguranika (čl. 27 i 28).

Među ispitanicima radnog uzrasta koji ne primaju penziju 17% samostalno uplaćuje penzijsko-invalidsko osiguranje, za 27% to čini poslodavac, 27% je nekada uplaćivalo ali više ne uplaćuje, dok 29% nikada nije ni uplaćivalo ovo osiguranje. Uplaćivanje penzijsko-invalidskog osiguranja povezano je sa životnim standardom domaćinstva u kojima ispitanici žive. Tako čak 70% pojedinaca iz siromašnih domaćinstava ne uplaćuje ovo osiguranje, dok je takvih među ispitanicima iz domaćinstava iznad linije siromaštva 49%. Osim zaposlenih u nepoljoprivrednim delatnostima, seoska populacija je vrlo slabo obuhvaćena ovim oblikom osiguranja (tabela 17).

Tabela 17: Ispitanici prema statusu po aktivnosti i uplaćivanju doprinosa za penzijsko-invalidsko osiguranje, u %

Uplaćivanje PIO osiguranja	Zaposleni u nepoljoprivredi	Zaposleni u poljoprivredi	Nezaposleni	Neaktivni
Sami uplaćuju	16,2	22,3	8,7	6,5
Uplaćuje poslodavac	64,1	2,1	-	-
Ne uplaćuju ali nekada jesu	10,5	43,4	40,5	17,7
Nisu nikad ni uplaćivali	9,2	32,1	50,9	75,8
Ukupno	100	100	100	100

Kao što je prikazano u delu o tržištu rada žene imaju manje šanse da se zaposle izvan gazdinstva, a kada je potrebno uplaćivati poljoprivredne penzije, one se nalaze niže na listi proriteta u poređenju sa muškim članovima domaćinstva, sudeći po njihovoj slabijoj pokrivenosti penzijskim osiguranjem (tabela 18).

Tabela 18: Uplaćivanje PIO osiguranja kod žena i muškaraca, u %

Uplaćivanje PIO osiguranja	Žene	Muškarci
Sami uplaćuju	13	20,1
Uplaćuje poslodavac	22,5	29,3
Ne uplaćuju ali nekada jesu	27,3	26,5
Nisu nikad ni uplaćivali	37,3	24,2
Ukupno	100	100

Najvažniji razlog zbog koga seosko stanovništvo radnog uzrasta ne uplaćuje PIO je u 81% slučajeva nedostatak novca. Kod 5% ispitanika kao najvažniji razlog navodi se neregistrovana delatnost, odnosno porez na katastarski prihod koji je preduslov za uplaćivanje osiguranja, dok 14% tvrdi da uopšte ne zna na koji način bi moglo da uplaćuje ovo osiguranje. Opisano stanje

zabrinjava, jer preko polovine ispitanika radnog uzrasta ne uplaćuje PIO, čime ostaju potpuno nezaštićeni u slučaju povreda i invaliditeta, a izlažu se izrazito visokim rizicima siromaštva u doba starosti.

5.2.2. Zdravstveno osiguranje i zdravstvena zaštita

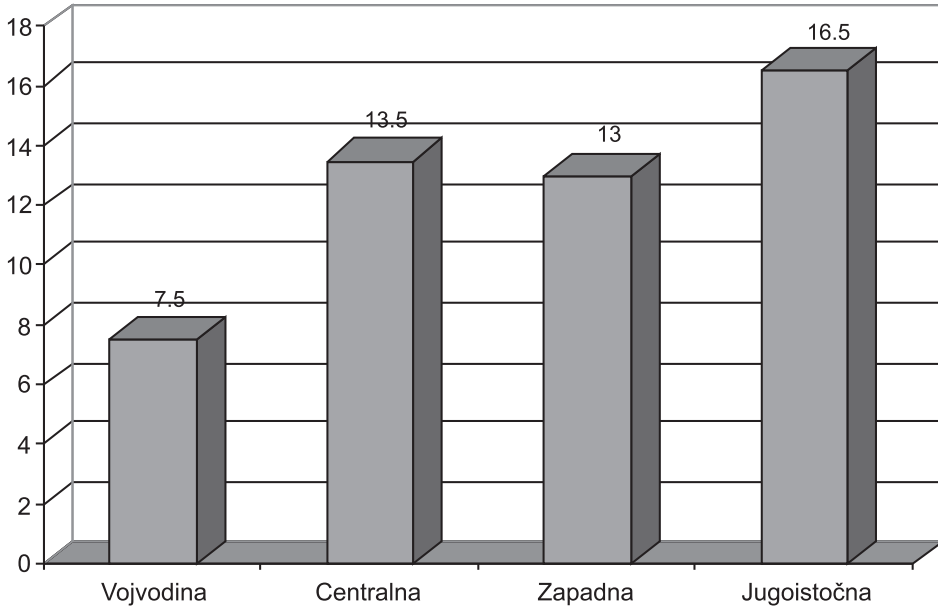
Pristup uslugama zdravstvene zaštite potrebno je ispitati u nekoliko ključnih aspekata u kontekstu analize socijalne isključenosti: dostupnost usluga zdravstvene zaštite u lokalnoj zajednici, obuhvat populacije zdravstvenim osiguranjem i pristup uslugama zdravstvene zaštite. Istraživanjem je registrovano da u 41% sela iz uzorka postoji ambulanta. Međutim, kao i kod obrazovnih ustanova i drugih usluga, postoje značajne regionalne razlike u ovom pogledu. Čak 87% sela iz Vojvodine ima ambulantu, dok u Centralnoj Srbiji ambulanta postoji u 33% sela, u Zapadnoj Srbiji u 27% sela a u Jugoistočnoj Srbiji u 20% sela iz uzorka. Stoga ne čudi podatak da je 41% ispitanika istaklo da ih život u datom naselju sprečava da posećuju lekara u meri u kojoj je potrebno i kada je potrebno.

Ruralno stanovništvo može da ostvari pravo na zdravstveno osiguranje prema različitim osnovama: na osnovu formalne zaposlenosti koja podrazumeva plaćene socijalne doprinose, preko člana porodice koji ostvaruje zdravstveno osiguranje, na osnovu penzije ili na osnovu statusa poljoprivrednika (Zakon o zdravstvenom osiguranju, Sl. glasnik RS 107/05). Institucija nadležna za zdravstveno osiguranje je Republički zavod za zdravstveno osiguranje, a poljoprivrednici se prijavljuju na matičnu evidenciju zavoda kod filijala prema sedištu organa nadležnog za utvrđivanje poreza na katastarski prihod od poljoprivredne delatnosti. Članovi porodice osiguranika prijavljuju se na evidenciju kod iste matične filijale (čl. 129). Stoga vlasništvo nad zemljom, predstavlja ključnu osnovu za regulisanje formalnog statusa i socijalnih prava poljoprivrednika. Na osnovu vlasništva nad zemljom, oni plaćaju katastarski porez, a na osnovu regulisanja poreske obaveze regulišu i socijalne doprinose. Uplaćivanjem socijalnih doprinosa oni stižu pravo na penzijsko-invalidsko i zdravstveno osiguranje.

Ispitanici iz uzorka u 32% slučajeva imaju obezbeđeno zdravstveno osiguranje kao zaposlena lica ili poljoprivrednici, u 30% slučajeva kao penzioneri, ili kao supružnici penzionera, u 14% slučajeva kao nezaposlena lica, u 12% slučajeva preko zaposlenog člana porodice dok je 5% navelo neki drugi osnov. Međutim, 12.6% ispitanika nema zdravstveno osiguranje. Razlike u zastupljenosti lica bez zdravstvenog osiguranja se javljaju između regiona, poljoprivrednih, mešovitih i nepoljoprivrednih domaćinstava, i različitih društvenih grupa. U Vojvodini je zabeleženo najniže učešće osoba bez zdravstvenog osiguranja, a u Jugoistočnoj Srbiji najviše (grafikon 16).

Grafikon 16:

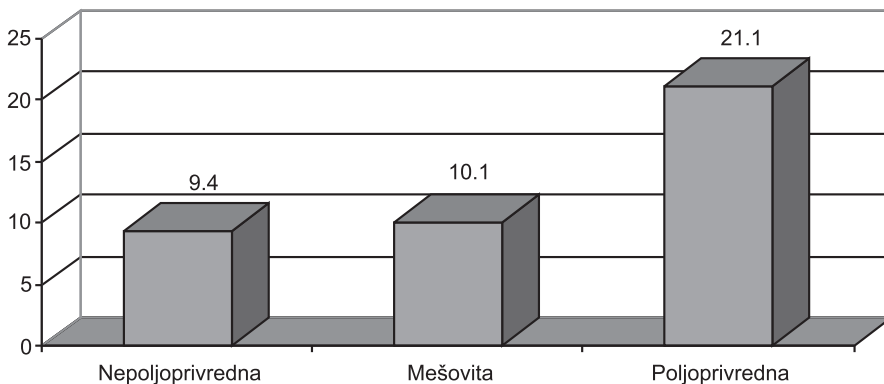
Učešće osoba bez zdravstvenog osiguranja, prema regionu

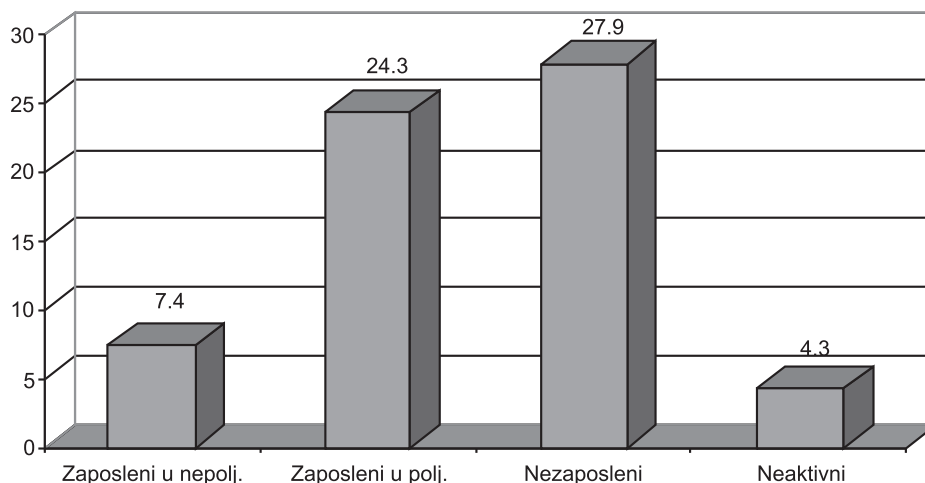
Domaćinstva koja se izdržavaju od poljoprivrede se očigledno susreću sa problemom obezbeđivanja zdravstvenog osiguranja znatno češće nego mešovita i nepoljoprivredna domaćinstva, dok se na individualnom nivou kao najugroženije kategorije prema aktivnosti u ovom pogledu pojavljuju zaposleni u poljoprivredi i nezaposleni (grafikoni 17 i 18).

Grafikon 17:

Osobe bez zdravstveno osiguranja prema tipu domaćinstva

Grafikon 18: Osobe bez zdravstvenog osiguranja prema aktivnosti

Velike razlike se javljaju između siromašnih domaćinstava i onih koja to nisu: kod prvih učešće osoba bez zdravstvenog osiguranja u uzorku iznosi 22%, a kod drugih 7.8%. Među muškarcima je više osoba bez zdravstvenog osiguranja (15%) nego među ženama (9%), mada je u grupi marginalizovanih žena koje se nalaze u statusu pomažućih članova domaćinstva angažovanih isključivo u poljoprivredi učešće osoba bez zdravstvenog osiguranja 14%. Prema navodima ispitanika koji nemaju obezbeđeno zdravstveno osiguranje, najčešći razlog je to što nemaju status na osnovu koga bi mogli da ga ostvare (u 64% slučajeva), što ne znaju kako da ga ostvare (9%), dok je 27% navelo nedostatak novca i druge razloge. Ovi ispitanici se u 50% slučajeva leče sami, 27% se leči u ambulanti, ili domu zdravlja, a 28% plaća privatne zdravstvene usluge.

Prema subjektivnoj oceni 22% ispitanika je lošeg i vrlo lošeg zdravlja, 37% prosečnog, a 41% dobrog i vrlo dobrog zdravlja. Takođe 34% ispitanika navelo je da boluje od neke hronične bolesti (najčešće kardio-vaskularne). Među ispitanicima koji su svoje zdravstveno stanje opisali kao loše, 13% nije posetilo lekara u poslednjih godinu dana. Finansijski razlozi navedeni su kao prepreka za zadovoljavajuću zdravstvenu zaštitu: 20% ispitanika navelo je da zbog nedostatka novca nije moglo da kupi potrebne lekove, 8% medicinska pomagala, a 17% da plati specijalističke preglede.

5.3. Socijalna zaštita seoske populacije

Prema Zakonu o socijalnoj zaštiti i obezbezbeđivanju socijalne sigurnosti građana (*Službeni glasnik RS*, broj 115/05), socijalnom zaštitom „smatra se organizovana društvena delatnost koja ima za cilj pružanje pomoći građanima i njihovim porodicama kada dođu u stanje socijalne potrebe i preduzimanje mere radi sprečavanja nastajanja i otklanjanja posledica takvog stanja.“ (član 2)³³.

Istraživanjem je ispitana zastupljenost sledećih oblika socijalne pomoći među domaćinstvima iz uzorka: materijalnog obezbeđenja porodice (MOP)³⁴, dečjeg dodatka³⁵, naknade za pomoć i negu drugog lica³⁶, kao i

33 Zakon predviđa sledeće oblike socijalne zaštite: 1) pravo na materijalno obezbeđenje, 2) Dodatak za pomoć i negu drugog lica, 3) Pomoć za osposobljavanje za rad, 4) Pomoć u kuci, dnevni boravak, privremeni smeštaj u prihvatilište i prihvatnu stanicu, smeštaj u ustanovu ili smeštaj u drugu porodicu, 5) Usluge socijalnog rada, 6) Prvo na opremu korisnika za smeštaj u ustanovu socijalne zaštite ili drugu porodicu:

7) Jednokratne pomoći. Prva tri oblika socijalne zaštite, kao i smeštaj u ustanovu socijalne zaštite su u nadležnosti republike, dok su ostali oblici zaštite u nadležnosti lokalnih vlasti. Procesi reforme sistema socijalne zaštite uključuju i razvoj različitih socijalnih usluga koje predstavljaju podršku stanovništvu sa različitim oblicima socijalnih problema: od disfunkcionalnosti porodice, problema u ponašanju mladih, do zbrinjavanja starih i nemoćnih osoba. Prisustvo različitih socijalnih usluga zavisi od lokalne socijalne politike i lokalnih sistema socijalne zaštite i stoga se između opština javljaju velike razlike u pogledu dostupnosti ovih usluga. Pored toga, procesi razvoja savremene socijalne politike u Srbiji kreću se u pravcu uključivanja nevladinog sektora u ponudu socijalnih usluga, što bi trebalo da poveća ponudu ovih usluga u lokalnoj zajednici.

34 Pravo na materijalno obezbeđenje ima pojedinac ili porodica koja nema prihode ili ima manji prihod od nivoa socijalne sigurnosti pod određenim uslovima definisanim ovim zakonom. Prema odredbama zakona, jedan od osnovnih kriterijuma na osnovu kojih se pojedinac ili porodica kvalifikuju za ovaj oblik zaštite je da ne poseduju zemlju površine iznad 0.5 ha, kao i drugih nepokretnosti izuzev stambene jedinice u kojoj žive. Pojedinac ili porodica koji poseduju zemlju površine veće od 0.5 ha mogu da ostvare pravo na materijalno obezbeđenje samo ukoliko ovlaste centar za socijalni rad za imovinu, odnosno deo njegove imovine prodaju ili izdaju u zakup i da se iz tih sredstava isplaćuje materijalno obezbeđenje, ili ako vlasnik imovine prenese bez naknade u svojinu Republike druge nepokretnosti (član 12a).

35 Pravo na dečji dodatak ostvaruje jedan od roditelja, odnosno staratelja, hranitelja, koji je državljanin Srbije i zdravstveno osiguran. Ovo pravo roditelji imaju za prvo četvero dece o kojima neposredno brinu pod uslovom da deca nisu starija od 19 godina i da se nalaze na redovnom školovanju. Porodica i u ovom slučaju ne može posedovati nekretnine osim one u kojoj živi, kao ni više od 2ha poljoprivrednog zemljišta. Takođe porodica ne može posedovati novčana i druga likvidna sredstva u vrednosti većoj od iznosa 30 dečjih dodataka po članu porodice u trenutku podnošenja zahteva. Ovaj oblik socijalne zaštite se reguliše u opštinskoj, odnosno gradskoj službi dečje zaštite u mestu prebivališta roditelja.

36 Pravo na dodatak za pomoć i negu drugog lica ima lice kome je zbog prirode i težine stanja povrede ili bolesti neophodna pomoć i nega za obavljanje radnji radi zadovo-

opštinske jednokratne pomoći³⁷. Broj domaćinstava koji primaju različite oblike socijalne pomoći je mali, pa time i nepouzdan za utvrđivanje statistički značajnih razlika između regiona i društvenih grupa. U celom uzorku 1.9% domaćinstava prima MOP, 11.3% prima dečji dodatak, 3.5% naknadu za tuđu negu i pomoć, a 1.2% je primilo jednokratnu opštinsku pomoć u toku prethodne godine.

Međutim, broj domaćinstava koja su pokušala da ostvare pravo na različite oblike pomoći, ili smatraju da im je potrebna ali ne znaju kako da je ostvare, je značajno veći. Naime, po 14% domaćinstava je neuspešno pokušalo da ostvari pravo na nadoknadu za tuđu negu i pomoć i MOP, 20% na dečji dodatak, a 10% na jednokratnu opštinsku pomoć. Kao najvažniji razlozi neuspeha u ovim slučajevima prema navodima ispitanika nije bilo to što nisu prošli materijalni cenzus, već što se nisu kvalifikovali po drugim osnovama (tabela 19).

Tabela 19: Domaćinstva koja su pokušala da ostvare pravo na socijalnu pomoć prema razlozima neuspeha, u %

Razlozi neuspeha	Vrsta socijalne pomoći za koju su se prijavili			
	Naknada za tuđu negu i pomoć	MOP	Dečji dodatak	Opštinska pomoć
Materijalni cenzus	12.9	23.0	37.4	16.9
Nisu ispunili druge uslove	75.8	70.2	58.8	77.2
Socijalni radnik dao negativno mišljenje	11.2	6.7	3.8	5.9
Ukupno	100	100	100	100

Kada su u pitanju socijalne usluge podrške za različite oblike ranjivosti domaćinstava, prvo je ispitana učestalost različitih problema u domaćinstvima iz uzorka. Uz pretpostavku da ispitanici nerado govore o problemima u domaćinstvu, dobijene podatke treba shvatiti kao donju granicu prisustva datih problema u uzorku.

l javanja osnovnih životnih potreba, pod uslovom da ovo pravo ne može da ostvari po drugom pravnom osnovu i da ne koristi pravo na smeštaj u ustanovu socijalne zaštite. Potreba za pomoci i negom utvrđuje se na osnovu propisa o penzijskom i invalidskom osiguranju.

37 Pravo na jednokratnu pomoć imaju lica koja se iznenada nađu u stanju socijalne potrebe, a uslove i visinu naknade određuju lokalni organi vlasti.

Tabela 20:
Domaćinstva prema prisustvu različitih socijalnih problema

Vrsta problema	% domaćinstava sa problemom
U domaćinstvu postoji stara osoba koja ne može da se brine o sebi	12.4
U domaćinstvu postoji nepokretna ili teško pokretna osoba koja zahteva tuđu negu	9.4
U domaćinstvu postoji osoba sa teškoćama u mentalnom razvoju	0.9
U domaćinstvu postoji osoba sa senzornim ili drugim invaliditetom	10.8
U domaćinstvu postoje problemi u porodičnim odnosima	2.5
U domaćinstvu postoji problem poremećaja u ponašanju adolescenta	0.6

Istraživanjem se nastojalo ustanoviti kojoj meri domaćinstva sa različitim problemima nastoje sama da obezbede potrebnu negu, brigu, podršku ili rešenje problema, a u kojoj meri se obraćaju institucijama koje pružaju odgovarajuće oblike podrške.

Tabela 21: Domaćinstva koja su navela prisustvo problema prema odgovoru na pitanje: „Kome su se obratili za pomoć?“³⁸

Od koga su tražili podršku	Vrsta problema			
	Stara osoba	Nepokretna osoba	Osoba sa invaliditetom	Porodični problemi
Nisu tražili podršku, mogu i sami	43.2	34.2	34.8	69.7
Nisu tražili jer ne znaju od koga	22.6	24.2	15.2	6.1
Tražili su od CSR	16.8	19.2	7.2	12.1
Tražili su od lokalne vlasti	1.3	1.7	0.7	6.1
Tražili su od gerontološkog centra	0.6	0.8	-	-
Tražili su od Ministarstva za socijalna pitanja	0.6	0.8	1.4	-
Tražili su od zdravstvene ustanove	11.6	16.7	38.4	-
Tražili od nekog drugog	3.2	2.5	2.2	6.1
Ukupno	100	100	100	100

38 Zbog malog broja slučajeva izostavljena su domaćinstva koja su navela da imaju u domaćinstvu osobu sa teškoćama u mentalnom razvoju i problem sa poremećajem u ponašanju adolescenta.

Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije

Iz podataka se zapaža da su ispitanici najmanje skloni da potraže pomoć stručnih službi u slučaju porodičnih problema, ali da se i u slučaju prisustva starih, nepokretnih i osoba sa invaliditetom u značajnoj meri oslanjaju na samostalnu brigu. Takođe, uočava se značajan broj domaćinstava čiji članovi ne znaju od koga bi mogli potražiti podršku. Kao dve najbliže ustanove kojima se domaćinstva obraćaju za pomoć su lokalni Centar za socijalni rad i ambulanta.

Podaci dalje ukazuju da veliki broj ispitanika koji se potražio pomoć od neke institucije, tu pomoć nije dobio. Naime, 45% domaćinstava koja su potražila podršku u nezi stare osobe, polovina domaćinstava koja je potražila pomoć u nezi nepokretne ili teško pokretne osobe, kao i 35% domaćinstava među čijim članovima se nalazi osoba sa invaliditetom nisu dobila nikakvu podršku. Ona koja su uspela da obezbede podršku, najčešće su je opet dobila od lokalnog CSR (u slučaju starih i nepokretnih) i zdravstvene ustanove (u slučaju prisustva invaliditeta u domaćinstvu). Prema navodima ispitanika koji nisu uspeli da dobiju podršku kao najčešći razlog, bez obzira na vrstu problema navedena je ocena nadležnih da ne ispunjavaju kriterijume za tu uslugu.

U posebno nepovoljnoj situaciji nalazi se 21% staračkih domaćinstava u kojima jedan član nije u stanju da se samostalno brine o sebi, što podrazumeva da teret nege pada na drugo staro lice. Prema iskazima ispitanika 27% ovakvih domaćinstava nije tražilo pomoć insitucija/organizacija, jer još uvek može da obezbedi negu iz sopstvenih resursa, 35% ističe da ne zna od koga bi mogli potražiti pomoć, dok se 38% obraćalo za pomoć institucijama (pre svega lokalnoj zdravstvenoj ustanovi). Trećina ovih poslednjih nije dobila traženu pomoć. Nezadovoljavajuće mogućnosti obezbeđivanja socijalnih usluga podrške starima posebno zabrinjavaju kada se imaju u vidu trendovi depopulacije sela koji umanjuju šanse za porodičnu brigu o starima.

Sa druge strane, izostanak ponude socijalnih usluga za stare u ruralnim oblastima dovodi do teških životnih uslova najstarijih stanovnika seoskih oblasti. Imajući u vidu, pritom, isključenost velikog dela seoskog stanovništva iz sistema socijalnog osiguranja, što izrazito povećava rizik od siromaštva u starosti, može se očekivati da se problem socijalne isključenosti starih na selu i nehumanih uslova života starih u predstojećem periodu pojača.

6. SOCIO-KULTURNA PARTICIPACIJA SEOSKOG STANOVNIŠTVA

6.1. Socijalni kapital i socijalna participacija

U ovom poglavlju se govori o aspektu života u lokalnoj zajednici koji se često zapostavlja u analizama lokalnog razvoja i projekcijama ekonomskog rasta. Reč je o socijalnom kapitalu i participaciji članova u životu lokalne zajednice. U seoskim sredinama, gde je ponuda socijalnih usluga manja nego u gradovima, kohezivnost lokalne zajednice je od velikog značaja, jer veliki broj njenih članova u mnogim situacijama zavisi od mogućnosti da se osloni da druge članove zajednice u zadovoljenju potreba. Neki elementi savremenog načina života menjaju tradicionalnu kulturu seoskih zajednica, što urušava tradicionalne oblike socijalnog kapitala, dok institucije koje bi trebalo da preuzmu njihovu ulogu još uvek ne dopiru dovoljno duboko u ruralna područja. Individualizacija kulturne potrošnje putem masovnih elektronskih medija udaljava stanovnike sela jedne od drugih i potrebni su novi podsticaji umrežavanju da bi se podigao stepen uključenosti pojedinaca u lokalnu zajednicu. Sličan je slučaj i sa transformacijom sfere rada i činjenicom da je sve manji broj ljudi zaposlen u privatnom poljoprivrednom sektoru, tako da su sve ređe situacije u kojima se prijatelji i susedi okupljaju da bi jedni drugima pomagali u zahtevnijim poljoprivrednim radovima (mobe), što takođe doprinosi slabljenju direktnih veza i obnavljanju osećaja zajedništva na lokalnom nivou. Konačno, 'zamka socijalne nepokretljivosti' (Moseley, Pahl, 2007) koja već generacijama zadržava potomke poljoprivrednika na nivou obrazovanja i zanimanju njihovih očeva, mnogima, pogotovo onima iz siromašnijih porodica, kao jedini izlaz nudi preseljenje u grad, zbog čega na selu ima sve više starih stanovnika sa nižim stepenom aktivnosti. Sve ovo je veoma važno, jer je za uspešan lokalni razvoj i porast socijalne uključenosti na selu neophodan proaktivan pristup, a tamo gde su socijalne institucije i tržište rada slab integrativni faktor građani imaju šanse na uspeh samo ako udruže, formalno ili neformalno, svoje aktivnosti oko zajedničkih ciljeva.

Uz ogradu da socijalni kapital nekada može poprimiti i negativnu formu, onda kada vodi izolaciji i zatvaranju grupa, ili čak ujedinjavanju oko ciljeva koji ugrožavaju širu zajednicu (politički ekstremizam, organizovani kriminal i sl.), ovde se polazi od pozitivne definicije socijalnog kapitala kojeg čine

„mreže sa zajedničkim normama, vrednostima i razumevanjem koji oblikuju saradnju unutar i između grupa“ (OECD, 2001). Budući da je analiza u ovom izveštaju usmerena na seoske zajednice i da traga pre svega za oblicima socijalne isključenosti, fokus će biti na povezivanju sa rodbinom i prijateljima i udruživanju u organizacije³⁹.

U prvom slučaju pitanje je koliko ljudi uzrasta 15–80 godina ne može da se osloni ni na krug rođaka i komšija i prijatelja u situacijama potrebe. U drugom slučaju izveštaj se bavi formalnijim oblicima udruživanja, tj. biće posmatrano koliko stanovnika sela su članovi različitih udruženja ili organizacija. Na taj način će moći da se direktno oceni koliko stanovnika sela je isključeno i iz primarnih društvenih mreža, a posredno i koliki je stepen kohezije seoskih zajednica.

Što se tiče primarnih veza, ispitanici su upitani da li se mogu osloniti na nekog bliskog prilikom pronalaženja posla van gazdinstva, u obavljanju posla na gazdinstvu kada je potrebna dodatna pomoć, za pozajmicu u novcu, za emotivnu podršku, pri pristupu zdravstvenim obrazovnim i upravnim ustanovama. Proporcija onih koji mogu na nekoga da se oslone je iznenađujuće mala. U skoro svim situacijama primarni oslonac su rođaci, tek potom prijatelji i komšije. Jedino kod pomoći na gazdinstvu i u pronalaženja posla van gazdinstva su prijatelji češći oslonac nego rodbina, što još jednom potvrđuje značaj transformacije tržišta rada na selu za (de)konstrukciju socijalnog kapitala.

Tabela 22: Postojanje bliskog socijalnog oslonca pri različitim socijalnim potrebama, % pozitivnih odgovora

U pronalaženju posla van gazdinstva	46,6
U obavljanju posla na gazdinstvu kad treba više radnika u sezoni	71,7
Da vam pozajme novac kad je potrebno	60,8
U pružanju saveta i emocionalne podrške	80,2
U pristupu zdravstvenim ustanovama	50,4
Pri upisu dece u školu	19,5
U regulisanju administrativnih poslova (u opštini, sudu)	42,7

Prirodno, stepen podrške ima intenzitet u skladu sa egzistencijalnim značajem potrebe: najpre emocionalna podrška i odmah zatim rad, potom sledi finansijska pomoć, pa pristup ustanovama⁴⁰. Postoje blage varijacije po regionima. U Vojvodini je više onih koji mogu dobiti podršku prilikom traže-

39 U empirijskim istraživanjima posvećenim ovoj temi uobičajena je podela na vezujući, premošćavajući i povezujući socijalni kapital, tj. čvrsto povezivanje sa sebi sličnima, slabije povezivanje sa sebi sličnima i povezivanje sa udaljenijima i drugačijima od sebe (Woolcock, 2001).

40 Nizak procenat za upis dece u školu je izazvan time što mnogi ispitanici nemaju decu školskog uzrasta u domaćinstvu

nja zaposlenja van gazdinstva, što je očekivano s obzirom na činjenicu da u vojvođanskim selima ima najviše onih koji rade van poljoprivrede. Kod moba regionalne razlike su na granici statističke značajnosti, nešto je veća podrška u Vojvodini i Zapadnoj Srbiji. Kod finansijske pozajmice i emocionalne podrške nema razlike između regiona, a kod pristupa ustanovama uočavamo nešto bolju umreženost u Istočnoj i Južnoj Srbiji nego u ostalim regionima.

Posmatrano prema polu, primetno je da se muškarci nešto više oslanjaju na najbliži socijalni krug kada su u pitanju radne aktivnosti i pozajmice novca, dok su žene u prednosti što se tiče emocionalne podrške, a pri pristupu ustanovama su izjednačeni.

Što se tiče starosti, moglo bi se reći da je povezivanje sa bliskim osobama primereno potrebama u datom uzrastu. Za pronalaženje posla van gazdinstva on opada od 20-te godine na više. Za pronalaženje pomoći na gazdinstvu je ujednačen po starosnim kategorijama. Za pristup zdravstvenim ustanovama je veći za osobe starije od 65 godina. Pozajmice u novcu su podelile uzorak na dve grupe: mlađi od 45 godina se tu snalaze bolje. Konačno, emocionalnu podršku i savet od prijatelja i rođaka češće traže ispitanici mlađi od 55 godina.

Nasuprot polaznim očekivanjima stepen obrazovanja se nije pokazao kao naročito diskriminativan faktor. Razlika je vidna u sledećim situacijama: obrazovani se više oslanjaju na podršku prijatelja i rođaka prilikom traženja posla van poljoprivrede, dok je manje obrazovanim socijalni kapital potrebiji prilikom moba. U ostalim aspektima životnih potreba su izjednačeni, osim što najmanje obrazovani imaju najviše oslonca u primarnim socijalnim mrežama prilikom pristupa administrativnim institucijama. Pošto u ovom osloncu dominiraju rođaci, proverena je pretpostavka da se radi o starijim neobrazovanim osobama čija su deca zaposlena u administraciji. Pretpostavka se pokazala tačnom.

Što se tiče povezivanja kroz organizacije, analiza se pokazala veoma jednostavnom. Na žalost, razlog je potpuno poražavajuća slika što se tiče članstva stanovnika sela u različitim organizacijama i udruženjima.

Tabela 23: Članstvo u organizacijama i udruženjima, u %

Organizacija	Aktivnih članova
Crkvene ili religijske organizacije	1,4
Sportske ili organizacije za rekreaciju	5,1
Umetničke, obrazovne ili slične organizacije	1
Sindikati	2,4
Udruženja poljoprivrednika, pčelara i sl.	1,9
Humanitarne organizacije	1,5
Zadruga	0,8
Bilo koje druge društvene/ nevladine organizacije	2,9

Ovakvu strukturu podataka ne vredi analizirati ni po jednom kriterijumu. Niti se poljoprivrednici udružuju u zadruge ili poljoprivredna udruženja, niti su zaposleni van poljoprivrede članovi sindikata, niti ima aktivnih nevladinih organizacija. Čak ni crkvene organizacije ne okupljaju stanovnike sela. Može se dodati samo da, pošto su većina članova sportskih organizacija muškarci, pretpostavljamo da se radi o lovačkim udruženjima.

Na kraju, ovoj analizi može se dodati još jedna dimenzija. S obzirom na očekivan visok stepen socijalne isključenosti u ruralnoj Srbiji, želelo se znati i da li ispitanici imaju iskustva sa direktnom diskriminacijom u nekim društvenim odnosima i eventualnim razlozima za takvo iskustvo. Ispitanici su pitani da li im je otežana ili uskraćena neka od sledećih usluga:

- upis deteta u školu ili vrtić,
- zapošljavanje,
- pohađanje nastave,
- rad na radnom mestu,
- sticanje zdravstvenog osiguranja,
- kod lekara, u bolnici
- u traženju socijalne pomoći
- pri realizaciji socijalne pomoći
- u drugim službama u opštini
- od strane policije
- od strane suda
- od strane komšija

Na svim stavkama osim jedne pojavilo se manje od 1% onih koji su prijavili iskustvo direktne diskriminacije. Izuzetak čini diskriminacija pri zapošljavanju zbog starosti, 4%.

6.2. Kulturni aspekti socijalne isključenosti

U ovom delu izveštaja biće razmotreni oblici kulturne participacije, sa posebnim osvrtom na dostupnost sadržaja na maternjem jeziku⁴¹. Nastojalo se da alternative koje smo ponudili odgovaraju realnom stanju kulturne ponude na selu. Zato su detaljnije razrađene opcije masovne komunikacije nego dru-

41 16% ispitanika iz našeg uzorka nema srpski jezik kao maternji i može da očekuje ponudu sadržaja na svom maternjem jeziku. Kao i u opštoj populaciji i u našem uzorku među ispitanicima koji nisu srpske nacionalnosti najbrojniji su Mađari, Bošnjaci i Muslimani, Albanci, Slovaci i Vlasi.

gi kulturni sadržaji. Stanje je sledeće. Televizija apsolutno dominira kulturnim poljem stanovnika ruralnih oblasti Srbije. Redovno je gleda 82% ispitanika; 77% gleda informativne emisije na maternjem jeziku, 68% gleda sadržaje iz kulture na maternjem jeziku, 59% obrazovne programe na maternjem jeziku, svega 40% sluša radio emisije na maternjem jeziku. Dnevne novine čita 49% ispitanika, na maternjem jeziku ih čita 44%. Knjige čita 24% ispitanika, svi i na maternjem jeziku. Opšti procenat posećenosti kulturnih događaja (koncerti, pozorište, sabori) je takođe izjednačen sa posećivanjem ovakvih manifestacija organizovanih na maternjem jeziku – 18%.

Važno je istaći da glavni razlog zbog kojeg ispitanici ne gledaju ili ne slušaju navedene sadržaje nije nedostatak kulturnih sadržaja na maternjem jeziku, nego nedostatak vremena ili nezainteresovanost za konkretni sadržaj. Ovo drugo obrazloženje se javlja češće nego nedostatak sadržaja na maternjem jeziku. Na primer, oni koji ne prate informativne programe na maternjem jeziku kao razlog navode nezainteresovanost u 40% slučajeva, a nedostatak takvog programa u 11% slučajeva. Kod obrazovnih programa ova srazmera je 48% prema 6%, kod čitanja dnevnih i nedeljnih novina 37% prema 17%. Jedino kod gledanja televizije uopšte je nedostatak vremena češći razlog nego nezainteresovanost za sadržaj. Za one koji ne čitaju novine ili knjige ponovo je glavni razlog nedostatak vremena ili interesovanja, znatno češće nego nedostatak sadržaja na maternjem jeziku. Kod kulturnih manifestacija, međutim nedostatak sadržaja je po učestalosti izjednačen sa nedostatkom interesovanja i vremena, bilo da se radi o sadržajima na maternjem jeziku ili ne.

Na turistička putovanja, izlete i u obilazak kulturnih spomenika ide svega 14% ispitanika iz uzorka. Ovde se glavni razlog niske participacije nalazi u nedostatku finansijskih sredstava (54%) i tek potom u nedostatku vremena (20%). Putovanja su upravo ono što bi stanovnici sela u Srbiji najradije odabrali u slobodnom vremenu (25%), a potom sport i rekreaciju (19%) i pasivan odmor kod kuće (11%). Razlozi zbog kojih to ne mogu su nedostatak vremena, nedostatak novca, ali i starost i bolest.

Žene i muškarci se ne razlikuju značajno u participaciji u istraživanim oblicima kulturne potrošnje. U podjednako meri idu na izlete i putovanja, kulturne manifestacije, slušaju radio, gledaju TV, kao i informativne emisije. Žene nešto češće gledaju zabavne, a muškarci obrazovne programe. Muškarci češće čitaju novine, a žene knjige. Razlike nigde ne prevazilaze 10 procentnih poena. Međutim, u slobodno vreme mnogo više žena bi putovalo ili radilo kućnu radinost, dok se muškarci opredeljuju za rekreaciju, lov i ribolov.

Što se tiče regionalnih razlika, vredi istaći da se u Vojvodini češće nego u drugim regionima sluša radio (47%), čitaju knjige (32%) i posećuju kulturne manifestacije (23%), a u Istočnoj i Južnoj Srbiji se najređe ide na putovanja. Osim toga, stanovnici vojvođanskih sela su se ređe izjašnjavali za pasivno pro-

Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije

vođenje slobodnog vremena nego ispitanici iz drugih regiona (7% u odnosu na 14% kod ostalih).

Starosne razlike u kulturnoj participaciji postoje, ali nisu velike. Televiziju gledaju svi podjednako, stariji od 45 nešto češće informativne emisije, a mlađi zabavne programe. Mlađi od 45 češće čitaju novine i knjige i znatno češće posećuju kulturne manifestacije. Mlađi od 34 češće putuju nego ostali. U pogledu preferiranih kulturnih aktivnosti u slobodno vreme, jedina razlika vredna komentara je da su mlađi od 45 godina više orijentisani ka rekreaciji, a stariji od 55 nisu zainteresovani za aktivno slobodno vreme.

Stepen obrazovanja znatno utiče na profilisanje kulturne participacije. Razlika se ogleda u tome što u praćenju elektronskih medija nema znatne varijacije po obrazovnim kategorijama, ali obrazovaniji više čitaju, bilo novine ili knjige, češće posećuju kulturne manifestacije i idu na putovanja. Ovo se u određenoj meri preslikava i na preferencije kulturne potrošnje u slobodnom vremenu: obrazovaniji (ujedno i mlađi) su više orijentisani na rekreaciju, a najlošije obrazovani na pasivno odmaranje.

7. SOCIJALNA ISKLJUČENOST KAO PREPREKA ODRŽIVOG RURALNOG RAZVOJA – ZAKLJUČCI

Izloženi nalazi predstavljaju snažno upozorenje o nepovoljnom stanju u ruralnim oblastima u različitim aspektima, kao i nužnostima da se u Srbiji razvijaju i primene efikasnije politike relevantne za uključivanje seoske populacije i održivi ruralni razvoj. Reprerentativnost i pouzdanost zaključaka iznetih u ovom izveštaju u velikoj meri su opredeljeni izborom uzorka za anketno istraživanje. Ovo se jednako odnosi na primenjene kriterijume za razgraničenje ruralnih i urbanih oblasti, kao i na odabir sela i ruralnih domaćinstava koja su anketirana. Slična metodološka ograničenja navode se u izveštajima o socijalnoj isključenosti ruralnih sredina većine evropskih zemalja. Međutim, za razliku od drugih evropskih zemalja, u Srbiji nedostaju statistička definicija ruralnih područja, međunarodno standardizovani statistički indikatori za praćenje stanja u ruralnim oblastima, posebno onih koji se odnose na gazdinstvo, kao i FADN (Farm Account Data Network) sistem. Ovi problemi moraju se urgentno rešiti, kako bi se uspostavila validna metodološko-analička osnova za kreiranje političkih i drugih intervencija vezanih za ruralne oblasti.

Slika o siromaštvu i socijalnoj isključenosti u ruralnoj Srbiji biće svakako potpunija ako u 2010. – godini borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti, bude sprovedeno prvo SILC istraživanje u Srbiji, čime će biti omogućeno poređenje ruralne i urbane socijalne isključenosti. Rezultati ovog istraživanja, iako uskraćeni za komparativne uvide, pružili su obilje evidencije o nepovoljnom stanju u ruralnoj Srbiji u svim ispitivanim aspektima socijalne isključenosti. Na ovom mestu izloženi su najvažniji zaključci utemeljeni na predocnim nalazima i analizama.

- **Siromaštvo i materijalna deprivacija su visoko zastupljeni u ruralnoj Srbiji.** Čitav niz pokazatelja ukazao je na značajno prisustvo finansijskog siromaštva, kao i različitih formi materijalne deprivacije. U pojedinim segmentima ruralne populacije različite forme siromaštva se udružuju, proizvodeći teže oblike siromaštva, ili takozvano *konzistentno siromaštvo*. Više od četvrtine seoskih domaćinstava nalazi se u stanju konzistentnog siromaštva, odnosno pogođeno je istovremeno bar sa dva oblika siromaštva. U najtežoj situaciji nalazi se 5% anketiranih domaćinstava koja žive u uslovima obeleženim

istovremeno finansijskim siromaštvom, materijalnom deprivacijom i deprivacijom u naselju.

- **Determinante siromaštva su višestruke: vrsta ekonomske aktivnosti i prihoda, nastanjenost u određenom regionu, veličina domaćinstva i obrazovanje nosioca domaćinstva najznačajnije utiču na rizike od siromaštva.** U tom smislu, najbolje šanse da izbegnu siromaštvo imaju mešovita i nepoljoprivredna domaćinstva, koja, logično, imaju visoko učešće nepoljoprivrednih prihoda. Šansa da se izbegne siromaštvo je veća ako je domaćinstvo iz Zapadne Srbije, gde je učešće mešovitih domaćinstava najveće, ili ako je njegov nosilac fakultetski obrazovan. Najmanje šanse da izbegnu siromaštvo imaju domaćinstva koja su visoko zavisna od poljoprivrede.
- **Regionalne razlike u zastupljenosti siromaštva su značajne,** pri čemu je situacija najnepovoljnija u Južnoj i Istočnoj Srbiji, gde su istovremeno zabeležene visoke stope finansijskog siromaštva, materijalne deprivacije i deprivacije u naselju. Region Zapadne Srbije odlikuje kombinacija izražene deprivacije u naselju, ali uporedno nižih stopa finansijskog siromaštva. Manji rizici od finansijskog siromaštva, kao što je već naznačeno, duguju se većem učešću mešovitih domaćinstava i njihovim mogućnostima da ublaže oslanjanje na poljoprivrednu proizvodnju zaposlenošću u nepoljoprivrednom sektoru. Vojvodinu, pak, odlikuje relativno najpovoljnija infrastrukturna opremljenost, odnosno najmanje izražena deprivacija u naselju, ali i veći rizici od finansijskog siromaštva (u poređenju sa Zapadnom Srbijom) koji potiču iz snažnog oslanjanja na poljoprivrednu proizvodnju.
- **Nalazi istraživanja potvrdili su pretpostavku da tip domaćinstva prema srodničkoj strukturi utiče na rizike od siromaštva.** Tako su rizicima od siromaštva najviše izložene osobe iz samačkih i staračkih domaćinstava. Deca do 14 godina suočavaju se sa većim rizikom od siromaštva ukoliko žive u porodicama sa samohranim roditeljem, nego ukoliko žive u nuklearnoj porodici ili proširenom domaćinstvu.
- **Siromaštvo je značajno povezano sa veličinom gazdinstva.** U svim analiziranim područjima, izuzev regiona Jugoistočne Srbije, veći procenat siromašnih je među velikim gazdinstvima, od kojih je većina u 2009. godini imala velike rashode vezane za poljoprivrednu proizvodnju. Najveći procenat siromašnih među velikim gazdinstvima je na području Vojvodine, koja je poljoprivredno najintenzivniji region, i čija su gazdinstva najviše ulagala u poljoprivrednu proizvodnju.
- **Ekonomska isključenost porodičnih gazdinstava ogleda se u značajnim preprekama u pristupu različitim tržištima.** Više od polo-

Socijalna isključenost kao prepreka održivog ruralnog razvoja – zaključci

vine porodičnih gazdinstava ne iznosi svoje proizvode na tržište, što ukazuje na još uvek dominantan tradicionalni oblik ekonomije gazdinstva čija je funkcija *naturalno zadovoljavanje potreba domaćinstva*. Pored toga, mala gazdinstva se suočavaju sa teškoćama u *pristupu finansijskim tržištima* koje predstavljaju važan izvor sredstava za razvoj moderne, tržišne poljoprivredne proizvodnje.

- **Pristupačnost programa državne podrške porodičnim gazdinstvima predstavlja važan faktor za njihovo ekonomsko osnaživanje.** Međutim za ona gazdinstva kojima je ovakav oblik podrške najpotrebniji (u Jugoistočnoj Srbiji i mala gazdinstva) različiti oblici podrške su i najmanje dostupni. Primetno je znatno niže učešće nepoljoprivrednih gazdinstava među korisnicima budžetske podrške, što je disproporcionalno njihovom učešću u ukupnom broju gazdinstava. Takođe, posebno zabrinjava podatak da su proizvođači u brdsko-planinskim regionima loše upozati i sa merama koje su prvenstveno njima bile namenjene.
- **Ekonomska diverzifikacija smanjuje rizike od siromaštva.** Pokazalo se da razlike u standardu porodičnih gazdinstava potiču od mogućnosti ostvarivanja zarada u drugim sektorima van poljoprivrede i od socijalnih davanja, odnosno od diversifikacije prihoda.
- **Šanse ruralne populacije za zapošljavanje u nepoljoprivrednom sektoru su relativno niske.** Sa velikim preprekama u zapošljavanju izvan porodičnog gazdinstva suočavaju se osobe niskog obrazovanja, žene i mladi. Neplaćeni pomažući članovi privatnih poljoprivrednih gazdinstava su pretežno žene, a njihov marginalizovan položaj u sferi rada i prihoda reflektuje se i na nezadovoljavajuće ostvarivanje socijalnih prava. Polovina nezaposlenih nekada je bila zaposlena izvan gazdinstva, a na niske šanse ponovnog zapošljavanja ukazuje visoko učešće (preko polovine) dugoročno nezaposlenih.
- **Nezaposleni iz ruralnih sredina ne samo da su isključeni sa tržišta rada, već i iz mera kojima se unapređuje zapošljivost populacije,** a koje se u različitim formama sprovode preko Nacionalne službe za zapošljavanje

Zaposlenost u nepoljoprivrednom sektoru značajno smanjuje rizike od siromaštva. Učešće siromašnih najniže je među zaposlenima u nepoljoprivrednim delatnostima, najviše među nezaposlenima, a polovina zaposlenih u poljoprivredi živi u siromašnim domaćinstvima.

- **Obrazovne karakteristike ruralne populacije su nepovoljne, a šanse za unapređenje ljudskih resursa u ovom aspektu ograničene nizom prepreka.** Više od polovine ispitanika starijih od 15

godina je bez kvalifikacija. Problem ranog napuštanja školovanja je veoma izražen, a posebno zabrinjava što je jedan od najčešćih razloga za to nedostatak motivacije za obrazovanje. To ukazuje na činjenicu da seosko stanovništvo ne vidi obrazovanje kao sredstvo unapređenja ekonomskog i ukupnog socijalnog položaja. Dostupnost obrazovnih institucija i sadržaja u ruralnim sredinama izrazito je nepovoljna i predstavlja značajnu prepreku unapređenju ljudskih resursa u ovim područjima.

- **Seosko stanovništvo izloženo je visokim socijalnim rizicima, a istovremeno ima otežan pristup merama zaštite od ovih rizika.** Preko polovine ispitanika radnog uzrasta ne uplaćuje PIO, čime ostaju potpuno nezaštićeni u slučaju povreda i invaliditeta, a izlažu se izrazito visokim rizicima siromaštva u doba starosti. Staračka domaćinstva koja nisu ostvarila pravo na penziju, izložena su dvostruko više siromaštvu nego ista domaćinstva koja primaju penziju. Problem nepokrivenosti penzijsko-invalidskim osiguranjem daleko je izraženiji kod poljoprivrednika nego zaposlenih u nepoljoprivrednim delatnostima. Udeo osoba bez zdravstvenog osiguranja u uzorku iz istraživanja je značajno viši od proseka za Srbiju (13%)⁴².
- **Domaćinstva iz uzorka pretežno obezbeđuju različite forme socijalne podrške kroz sopstvene resurse, neformalne mreže podrške.** Razlog tome je slabija dostupnost usluga socijalne podrške, ali i tradicionalno shvatanje da porodica treba da ima primarnu ulogu u obezbeđenju socijalne zaštite svojih članova. Domaćinstva sa različitim socijalnim problemima najčešće se oslanjaju na sopstvene resurse u pružanju nege i brige o starim, nepokretnim, članovima sa invaliditetom, ili rešavanju porodičnih problema. Ukoliko nastoje da obezbede socijalnu podršku, to najčešće čine preko CSR i lokalne zdravstvene ustanove.
- **Socijalni kapital seoske populacije je nizak, bez obzira o kojem regionu ili etničkoj (kulturnoj) grupi se radi.** Tradicionalni oblici vezivanja, preko seoskih okupljanja i ispomaganja kod obimnijih poljoprivrednih radova gube na značaju, a novi oblici vezivanja su izuzetno slabo razvijeni. Obrazovaniji ispitanici koji rade izvan poljoprivrede grade socijalni kapital u pristupu tržištu rada, dok se manje obrazovani ispitanici koji rade u poljoprivredi oslanjaju na

42 Prema podacima AŽS za 2007. godinu 6% populacije Srbije nije pokriveno zdravstvenim osiguranjem. Prema istom izvoru, među siromašnima je 14% osoba bez ovog osiguranja, a u najugroženiju kategoriju spadaju Romi među kojima 17% nema zdravstveno osiguranje (RZS, 2008: 89).

Socijalna isključenost kao prepreka održivog ruralnog razvoja – zaključci

svoj socijalni kapital kada im je potrebna ispomoć. Muškarci su više orijentisani na radne aktivnosti, a žene na emocionalnu podršku.

- **Kulturna participacija seoske populacije je pasivna i slabo diversifikovana.** Dominira gledanje televizije, mali broj ispitanika čita bilo novine ili knjige. Još manji procenat posećuje kulturne manifestacije ili ide na ekskurzije i druga putovanja. Kulturni sadržaji na maternjem jeziku ne nedostaju, ili ispitanici ne registruju njihov nedostatak kao problem. Glavni razlozi za slabu kulturnu participaciju su stil života u kojem se mnogo vremena troši na radne aktivnosti, ali i slaba motivisanost i nezainteresovanost. Postoje izvesne regionalne razlike u potrošnji kulturnih sadržaja koje pokazuju nešto aktivniji stil stanovnika vojvođanskih sela u odnosu na ostale.
- **Stanovnici sela u Srbiji gotovo da uopšte ne prijavljuju direktna iskustva diskriminacije u javnom životu.** Imajući u vidu ostale nalaze istraživanja koji ukazuju na veliku infrastrukturnu deprivisanost sela, slab nivo socijalne kohezije i nizak stepen socijalnog i kulturnog aktivizma, moglo bi se reći da oni zapravo teško i dolaze u priliku da budu individualno diskriminirani. Međutim, ukupni uslovi života najveći deo stanovnika sela u Srbiji dovode na marginalnu socijalnu poziciju i često isključuju čitave zajednice iz razvojnih tokova društva.

8. PREPORUKE

Na temelju izloženih nalaza i zaključaka, formulisane su sledeće preporuke usmerene na ključne aspekte siromaštva i socijalne isključenosti u ruralnoj Srbiji.

1. Harmonizacija statistike i analitičkih baza podataka sa međunarodno priznatim standardima
 - 1.1. Potrebno je definisati ruralne oblasti prema metodologiji OECD i EUROSTAT, koja bi sledila relativni koncept stepena ruralnosti područja u okviru različitih teritorijalnih i administrativnih jedinica.
 - 1.2. Uvođenje SILC ankete, bez pratećih baza (FADN) i razgraničenja ruralno/urbanih oblasti, neće rešiti probleme nepouzdanosti zaključaka vezanih za ruralna domaćinstva sa gazdinstvom. Zbog toga je od presudnog značaja uspostavljanje FADN sistema.
 - 1.3. Statističko praćenje socijalne isključenosti i siromaštva u okviru EU SILC istraživanja, treba da sadrži indikatore koji bi omogućivali da se istovremeno prate siromaštvo i isključenost ruralnih područja i siromaštvo i isključenost u ruralnim područjima.
2. Potrebno je unaprediti resurse i infrastrukturu ruralnih naselja
 - 2.1. Prioritetno treba raditi na povezivanju svih seoskih naselja na sistem organizovanog javnog prevoza (svakodnevne linije u naselju). Ovu akciju treba sinhronizovati sa razvojem socijalne infrastrukture (škole, obdaništa, domovi zdravlja i sl), budući da nije racionalno da sva seoska naselja imaju ove sadržaje ali da je nužno da imaju dobru saobraćajnu povezanost i prihvatljivu udaljenost od njih, kako oni ne bi doprinosili materijalnoj deprivaciji i socijalnoj isključenosti seoske populacije. U ovom smislu, neophodno je uraditi detaljno mapiranje seoskih područja (prema saobraćajnoj povezanosti, prostornoj dostupnosti socijalne infrastrukture i rasprostranjenosti finansijskog siromaštva i materijalne/naseljske deprivacije).
 - 2.2. Sinhronizovano poboljšati asfaltiranost puteva, osvetljenje ulica i posebno organizovati odnošenje smeća u seoskim naseljima. Ove komunalne aktivnosti postaju neophodne ruralnim oblasti-

ma, ali su i od opšteg društvenog interesa, i svakako ih treba prepoznati kao deo odgovornosti lokalne samouprave u seoskim naseljima.

- 2.3. Postepeno raditi na poboljšanju komunalne infrastrukture ruralnih područja, te povećati broj domaćinstava povezanih na javne sisteme vodosnabdevanja i kanalizacije, kao i PTT usluga.
- 2.4. Neophodno je dovršiti povezivanje svih domaćinstava na električnu energiju. Rešavanje ovog problema zahteva ne samo infrastrukturnu podršku već i finansijsku, u vidu subvencija, u slučajevima kada je materijalna deprivacija udružena sa finansijskim siromaštvom
- 2.5. Potrebno je obezbediti svim domaćinstvima tekuću vodu u stanu/kući. Rešavanje ovog problema ne zahteva nužno priključivanje na javnu infrastrukturu, te se može bazirati na merama podsticajna raspoloživih lokalnih resursa.
- 2.6. Prioritetno treba sanirati materijalnu derivaciju u pogledu stanovanja u kućama koje nisu od tvrdog materijala. Za rešavanje ovog problema neophodna je pomoć u nabavci građevinskog materijala (direktna provizija ili pod subvencionisanim uslovima), dok za realizaciju objekta treba aktivirati potencijale lokalne zajednice.
- 2.7. Potrebno je obezbediti subvencije u plaćanju komunalnih računa za domaćinstva koja se suočavaju sa finansijskim siromaštvom.

3. Podrška reformisanju agrarne strukture

- 3.1. Potrebno je stvoriti povoljniji ambijent za uspostavljanje dinamičnijeg tržišta zemljišta kroz dve vrste budžetske podrške:
 - Podsticajima za preveremeno penzionisanje poljoprivrednika;
 - Podsticajima mladim poljoprivrednicima da uzimaju zemljište u zakup.

Obe predložene mere doprinele bi uspostavljanju socijalno održivog gazdovanja imanjem, i imale pozitivne efekte na socijalno-ekonomski status osetljivih kategorija poljoprivrednika – staračkih gazdinstava i gazdinstva čiji su nosioci mladi poljoprivrednici (mlade porodice sa sopstvenim imanjem).

- 3.2. Potrebno je podržati diversifikaciju prihoda na gazdinstvu. IPARD program, u skladu sa EU politikom ruralnog razvoja za period 2007–2013, predviđa podršku za diverzifikaciju prihoda na gazdinstvu u okviru III ose programa ruralnog razvoja. Šema

finansiranja III ose ruralnog razvoja u Srbiji predviđa podršku za razvoj ruralnog turizma, podsticaje proizvođačima tradicionalnih proizvoda, otvaranju mini vinarija, zaštiti geografskog porekla itd. Ova vrsta podrške mora se *povećati po obimu* predviđenih budžetskih sredstava, kao i *proširiti i na druge proizvodne linije i druge resurse* ruralnih sredina.

- 3.3. Potrebno je obezbediti efikasniji sistem transfera informacija i pomoći proizvođačima da se prijavljuju za različite vrste podrške. Lokalne vlasti moraju preuzeti deo inicijative u ovom domenu i podsticati uspostavljanje lokalnog partnerstva.
- 3.4. Opštinskim agrarnim budžetima potrebno je podsticati projekte diversifikacija lokalne/ruralne ekonomije.
- 3.5. Potrebno je obezbediti stabilizaciju tržišta poljoprivrednih proizvoda. U agrarnoj strukturi Srbije dominiraju gazdinstva sa malom prosečnom veličinom poseda i skromnim kapitalom u celini, čiji su tržišni viškovi nepouzdana po obimu i strukturi. Otuda, pristup finansijskom tržištu i plasman tržišnih viškova su osnovna ograničenja njihovom ekspanzivnijem razvoju. U tom smislu potrebno je:
 - Kreirati adekvatan institucionalni okvir i sistem podrške udruživanju (horizontalno povezivanje);
 - Obezbediti efikasniju kontrolu i pomoć poljoprivrednicima pri ostvarivanju zakonskih prava za nepoštovanje ugovorno preuzetih obaveza otkupljivača i drugih učesnika u prometu;
 - Definisati ingerencije i način finansiranja Direkcije za robne rezerve, kako bi se omogućilo efikasnije reagovanje na tržišne poremećaje i dinamična variranja cena.
 - Ojačati sistem podrške gazdinstvima u veštinama, znanjima i informacijama o dostupnim fondovima i pripremi biznis planova – Stručna savetodavna služba svojim kapacitetima ovu vrstu usluga ne može da obezbedi.
4. Potrebno je unaprediti zapošljavanje ruralne populacije u nepoljoprivrednom sektoru.
 - 4.1. U cilju povećanja zapošljivosti seoske populacije u nepoljoprivrednom sektoru potrebno je ostvariti značajno veći obuhvat ruralne nezaposlene populacije aktivnim merama zapošljavanja lokalnih filijala NSZ. Ovim programima ne samo da bi se unapredili ljudski resursi nezaposlenih kojima se povećavaju njihove šanse za zapošljavanje, već bi se kroz programe edukacije za samozapošljavanje i preduzetništvo u nepoljoprivrednim delat-

nostima podstakla i diversifikacija ekonomije u ruralnim sredinama, sada previše oslonjene na poljoprivredu.

- 4.2. Potrebno je razmotriti institucionalna rešenja koja bi omogućila da žene u statusu pomažućih članova registrovanih poljoprivrednih gazdinstava dobiju pristup programima podrške kao i nosilac gazdinstva. Ovime bi se stimulisalo da u okviru ekonomije gazdinstva one mogu da razvijaju male autonomne segmente specijalizovane proizvodnje i time jačaju svoj ekonomski položaj i položaj moći u domaćinstvu. Mogućnost da pristupe ovim programima podrške može značajno da osnaži njihove radne potencijale, i spremnost da razvijaju svoje ideje o delimično autonomnom poslu unutar gazdinstva. Time bi snažile i ekonomiju celokupnog domaćinstva. Podsticanje na relativno samostalnu proizvodnju unutar gazdinstva predstavljalo bi pogodniju formu nego klasično preduzetništvo i samozapošljavanje za mnoge žene koje nisu pokazale spremnost da se radno angažuju izvan gazdinstva.
- 4.3. Potrebno je da lokalne samouprave u okviru razvojnih strategija i aktivnosti prilagode programe privlačenja investicija na način koji bi vodio investiranju u ruralna područja u cilju povećanja zapošljivosti ruralne populacije i diversifikacije ruralne ekonomije.
5. Potrebno je unaprediti socijalne usluge u ruralnim sredinama kao preduslov unapređenja ljudskih resursa.
 - 5.1. Iskustva EU pokazuju da je unapređenje ljudskih resursa od izuzetnog značaja za ostvarivanje povoljnih stopa ekonomskog rasta u ruralnim sredinama. Stoga je potrebno podstaći uključivanje seoske omladine u srednje i visoko obrazovanje, putem boljeg informisanja, podizanja motivacije za obrazovanje, stipendiranje, povoljne pozajmice i sl.
 - 5.2. Veoma je važno proširiti obrazovnu ponudu za seosku populaciju alternativnim obrazovnim programima, kako onim koji su čvršće povezani sa potrebama na tržištu rada, tako i onim koji podižu opštu pismenost, obrazovanost i kapacitete za doživotno učenje seoske populacije (kursevi jezika, umetnosti, informatike i sl.).
 - 5.3. Potrebno je da Ministarstvo zdravlja i Republički zavod za zdravstveno osiguranje sagledaju veličinu problema među ruralnim stanovništvom, pre svega u pogledu njihovog nezadovoljavajućeg obuhvata zdravstvenim osiguranjem, kao i da definišu odgovarajuće mere kojima bi se ovaj obuhvat unapredio.

- 5.4. Potrebno je da Ministarstvo rada i socijalne politike sagleda težinu problema u pogledu regulisanja penzijsko-invalidskog osiguranja ruralne populacije i da pronađe rešenja koja će ih u datim uslovima podstaći na regulisanje ovog oblika osiguranja.
- 5.5. Potrebno je informisati seosku populaciju o različitim merama socijalne zaštite koje su im dostupne, kako u obliku materijalnih davanja tako i u formi socijalnih usluga u datoj lokalnoj sredini.
- 5.6. Potrebno je povećati ponudu socijalnih usluga u ruralnim sredinama, pre svega onih namenjenih staroj populaciji, posebno onoj koja je izložena visokim rizicima od socijalne isključenosti i lošim uslovima života u slučaju staračkih domaćinstava. U ovom cilju potrebno je podržati organizacije civilnog društva, kao i osnaživati partnerstva između tih organizacija i lokalnih institucija socijalne zaštite da razviju/prošire ponudu usluga na lokalna ruralna područja.
6. Potrebno je povećati socijalnu koheziju seoskih zajednica i unaprediti socijalnu uključenost njihovih članova.
 - 6.1 Potrebno je raditi na povećanju socijalnog kapitala ruralne populacije podizanjem kulture udruživanja i organizovanja.
 - 6.2. Potrebno je podržavati rad udruženja i organizacija ruralnog stanovništva, podsticati njihovo umrežavanje međusobno kao i sa obrazovnim ustanovama, verskim ustanovama i lokalnom administracijom.
 - 6.3. Potrebno je pomagati uspostavljanje ili opremanje kulturnih objekata i profilisanje mesta za okupljanje.
 - 6.4. Potrebno je promovisati i podržavati aktivniju participaciju u kulturnom životu, aktivniju potrošnju slobodnog vremena.
 - 6.5. Potrebno je podsticati razmenu iskustava između sela unutar regiona i između regiona. Podržati učešće stanovnika sela u ek-skurzijama i putovanjima koje će omogućiti razvijanje kulturnih sadržaja i aktivnosti u selu.
 - 6.6. Potrebno je podsticati i pomagati održavanje autentičnih kulturnih aktivnosti koje će članovima zajednice doneti zabavu i zadovoljstvo učešća u životu zajednice.

LITERATURA

- Babović, M. (2009) *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*, ISIFF, Beograd.
- Babović, M. i Cvejić, S. (2002) Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji, *Sociologija*, No. 2, pp. 97–126
- Babović, M, Vuković, O. (2008) *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava*, UNDP, Beograd.
- Bogdanov, N. (2007) *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*, Beograd: UNDP.
- Bossert, W. Et al (2009) „Multidimensional poverty and material deprivation“, *Society for the Study of Economic Inequality – Working Paper Series*, ECINEQ WP 2009–129
- Bradshaw, J. 2003, „How has the Notion of Social Exclusion Developed in the European Discourse“, Social Policy Reserach Centre, University of New South Wales.
- Council of the European Union (1975) „Council Decision of 19 December 1984 on Specific Community Action to Combat Poverty“, 85/8/EEC, OJEC, L 2, Brussels.
- Council of the European Union (2004) *Joint report by the Commission and the Council on social inclusion*, Brussels.
- Cvejić, S. (2006) *Korak u mestu*, Beograd:Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta
- European Commission (2008) *Poverty And Social Exclusion In Rural Areas*, Brussels.
- Đurđev, B. (2006) „Gradsko stanovništvo i mreža gradova“, U Penev, G. (ur) Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine, Republički zavod za statistiku, IDN CDI, DDS, Beograd, str. 47–52.
- Guio, A.C, Masquet, I.E. (2006) Material Deprivation and Poor Housing: What can be learned from the EU SILC 2004 data? Conference: *Comparative EU Statistics on income and living conditions: Issues and Chalenges*, Helsinki, November 2006.
- Kleinman, M. (1999) There goes the neighborhood: Area Policies and Social Exclusion, *New Economy*, pp. 188–192.
- Krstić, Gorana (2008), Poverty Profile in Serbia, 2002–2007 in: Living Standard Measurement Study Serbia 2002–2007, Republic Statistical Office and the World Bank ‘Laeken’ indicators – detailed calcuation methodology (2003). *European Comission, Working group ‘Statistics on income, poverty and social exclusion’, working paper.*
- Mack J, Lansley S. *Poor Britain*. London: George Allen&Unwin, 1985.

Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije

- Moseley, M. and Pahl, R. (2007) *Social Capital in Rural Places*. London: RERC.
- Munčan, P., Božić, D., Bogdanov, N. (2010) *Ekonomska efikasnost proizvodnje ratarskih kultura na porodičnim gazdinstvima u AP Vojvodini* (u štampi), Ekonomika poljoprivrede, Beograd.
- OECD (2001) *The Well-being of Nations; the Role of Human and Social Capital*, OECD Publications, Paris
- OECD (2006). *The new rural paradigm: policies and governance*. OECD Publications, Paris
- Plan strategije ruralnog razvoja, 2009–2013, Ministarstvo poljoprivrede Republike Srbije, <http://www.minpolj.gov.rs/download/ruralnirazvoj-strategija.pdf>
- Powell, M. (2000) Towards a geography of people poverty and place poverty, *Policy & Politics*, Vol. 29: 3, pp. 243–58.
- Stanković, B. (2006) „Obrazovne karakteristike stanovništva“, U Penev, G. (ur) Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine, Republički zavod za statistiku, IDN CDI, DDS, Beograd, str. 82–91.
- Stevanović, R. (2006) „Migrantsko stanovništvo Srbije“, U: U Penev, G. (ur) Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine, Republički zavod za statistiku, IDN CDI, DDS, Beograd.str. 71–81.
- Republički zavod za statistiku Srbije (2009a) *Anketa o radnoj snazi*, Beograd.
- Republički zavod za statistiku Srbije (2008) *Studija o životnom standardu – Srbija 2002 – 2007*, Beograd.
- Republički zavod za statistiku (2005) *Anketa o potrošnji domaćinstava – nacrt metodološkog materijala*, Beograd.
- Republički zavod za statistiku Srbije (2004) *Domaćinstva prema posedovanju poljoprivrednog gazdinstva i broju članova*, Beograd.
- Republički zavod za statistiku Srbije (2002) *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002*, Poljoprivreda –2, Beograd.
- Šećerov, V. i Nevenić, M. (2009) „Modeli funkcionalnih urbanih područja u Srbiji“, *Regionalni razvoj, prostorno planiranje i strateško upravljanje*, tematski zbornik II deo, Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam, str. 75–100.
- Zakon o penzijsko-invalidskom osiguranju, Službeni glasnik RS 34/03
- Zakon o obaveznom socijalnom osiguranju, Službeni glasnik RS 84/2004, 61/2005, 62/2006
- Zakon o zdravstvenom osiguranju, Službeni glasnik RS 107/05
- Zakon o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana, Službeni glasnik RS 36/91, 79/91, 33/93, 53/93, 67/93, 46/94, 48/94, 52/96, 29/01, 84/04 i 115/05.
- Townsend, P. (1979) *Poverty in the United Kingdom*, Harmondsworth: Penguin.
- Vlada Republike Srbije, (2008) Praćenje društvene uključenosti u Srbiji
- Vlada Republike Srbije, Uredbe o registru poljoprivrednih gazdinstava, Službeni glasnik RS 45/04; 139/04; 71/05; 113/07

- Volk, T., Bogdanov, N., Rednak, M., Erjavec, E. (2009): Analiza direktne budžetske podrške poljoprivrednom i ruralnom razvoju Srbije, PRSP, Beograd
<http://www.prsp.sr.gov.yu/download/Analiza%20direktne%20podrske%20poljoprivredi%20i%20ruralnom%20razvoju.pdf>
- Woolcock, M. (2001). 'The place of social capital in understanding social and economic outcomes', *Isuma: Canadian Journal of Policy Research* 2:1, pp 1–17.
- Vujović, S. (2007) „Naselja“, u: Mimica, A., Bogdanovic, M. (urednici), Socioloski recnik, Zavod za udzbenike i nastavna sredstva

PRILOG: TABELE I GRAFIKONI

Tabela P1 Cene poljoprivrednih proizvoda i repromaterijala

Proizvod/repromaterijal	Godine				Index 2009/2007
	2006	2007	2008	2009	
Cena poljoprivrednih proizvoda					
Pšenica dinara/kg	9.5	11	15	9	81.82
Kukuruz dinara/kg	10.2	14	7.5	8	57.14
Suncokret dinara/kg	15	30	24	16.8	56.00
Soja dinara/kg	16	28	26	23.6	84.29
Šećerna repa din/kg	2.3	2.5	2.8	3	120.00
Cene repromaterijala					
Seme pšenice din/kg	20	24.2	32	26	107.44
Seme kukuruza din/s.j.	1.32	1.64	2.86	3.78	230.49
Seme suncokreta din/s.j.	2.45	2.14	2.38	3.56	166.36
Seme soje din/kg	40	37	56	52	140.54
Seme šećerne repe din/s.j.	5.72	4.62	5.23	5.56	120.35
Min.đubrivo15:15:15 din/kg	18	20	31.5	42	210.00
UREA dinara/kg	21	22	30	32	145.45
KAN dinara/kg	14.8	15.2	17.5	22.5	148.03
Dizel gorivo din/litar	68	66.5	90	80	120.30

Tabela P2 Obračun bruto marže u proizvodnji PŠNICE

Elementi	Godine				Index 2009/2006
	2006	2007	2008	2009	
Prinos t/ha	3.9	3.8	4.8	4.2	110.53
Tržišna cena dinara/t	9.5	11	15	9	81.82
A) Vrednost proizvodnje din/ha	37.05	41.8	72	37.8	90.43
B) Ukupni varijab. troškovi	24.52	27.207	37.05	42.45	156.03
V) Bruto marža V = A-B	12.53	14.593	34.95	-4.65	

Tabela P3 Obračun bruto marže u proizvodnji KUKURUZA

Elementi	Godine				Index 2009/2006
	2006	2007	2008	2009	
Prinos t/ha	5.9	4.1	5.5	6.7	163.41
Tržišna cena dinara/t	10.2	14	7.5	7.8	55.71
A) Vrednost proizvodnje din/ha	60.18	57.4	41.25	52.26	91.05
V)Ukupni varijab. troškovi	28.964	32.168	43.322	47.466	147.56
G) Bruto marža G = A-V	31.216	25.232	14.078	4.794	19.00

Tabela P4 Obračun bruto marže u proizvodnji SUNCOKRETA

Elementi	Godine				Index 2009/2006
	2006	2007	2008	2009	
Prinos t/ha	2.1	2	2.4	2.5	125.00
Tržišna cena dinara/t	15	30	26	16.8	56.00
A) Vrednost proizvodnje din/ha	31.5	60	62.4	42	70.00
V)Ukupni varijab. troškovi	24540	26.605	33.45	37.76	141.93
G) Bruto marža G = A-V	6.96	33.395	28.95	4.24	12.70

Tabela P5 Obračun bruto marže u proizvodnji SOJE

Elementi	Godine				Index 2009/2006
	2006	2007	2008	2009	
Prinos t/ha	2.8	2.1	2.5	2.6	123.81
Tržišna cena dinara/t	16	28	28	23.6	84.29
A) Vrednost proizvodnje din/ha	44.8	58.8	70	61.36	104.35
V)Ukupni varijab. troškovi	26.61	28.445	37.59	40.94	143.93
G) Bruto marža G = A-V	18.19	30.355	32.41	20.42	67.27

Tabela P6 Obračun bruto marže u proizvodnji ŠEĆERNE REPE

Elementi	Godine				Index 2009/2006
	2006	2007	2008	2009	
Prinos t/ha	44.9	41.1	48.3	47.2	114.84
Tržišna cena dinara/t	2.3	2.5	2.8	3	120.00
A) Vrednost proizvodnje din/ha	103.27	102.75	135.24	141.6	137.81
V)Ukupni varijab. troškovi	50.53	52.664	73.346	83.322	158.21
G) Bruto marža G = A-V	52.74	50.086	61.84	57.278	114.36

Tabela P7 Kanali distribucije tržišnih viškova biljnih proizvoda, po regionima – Kome ste prodavali navedene proizvode?

	Komsijama i na seoskoj pijaci	Na pijaci u gradu	Seoskoj zadrugi	Lokalnim privatnim preduzetnicima	Preradjivacima	Time su placene usluge drugih uaturi	Drugo
Pšenicu							
Vojvodina	1.65	0.00	34.71	42.98	19.83	0.83	0.00
Centralna Srbija	8.47	1.69	6.78	16.95	42.37	22.03	1.69
Zapadna Srbija	0.00	20.00	0.00	0.00	80.00	0.00	0.00
Jugoistočna Srbija	0.00	11.76	14.71	41.18	29.41	2.94	0.00
Total	3.20	2.74	23.29	34.70	28.77	6.85	0.46
Kukuruz							
Vojvodina	4.12	0.00	25.77	51.55	14.43	4.12	0.00
Centralna Srbija	15.15	3.03	6.06	18.18	21.21	33.33	3.03
Zapadna Srbija	0	66.67	0.00	33.33	0.00	0.00	0.00
Jugoistočna Srbija	0	13.04	4.35	47.83	26.09	8.70	0.00
Total	5.77	3.85	17.95	43.59	17.31	10.90	0.64
Industrijsko bilje							
Vojvodina	3.0	0.00	41.8	34.3	20.9	0.00	0.00
Centralna Srbija	11.1	0.00	22.2	11.1	55.6	0.00	0.00
Zapadna Srbija	0.0	0.00	0.0	50.0	50.0	0.00	0.00
Jugoistocna Srbija	0.0	0.00	0.0	100.0	0.0	0.00	0.00
Total	3.8	0.00	38.0	32.9	25.3	0.00	0.00
Sveze voće							
Vojvodina	81.3	12.5	0.0	0.0	0.0	6.3	0.00
Centralna Srbija	13.6	13.6	0.0	59.1	9.1	4.5	0.00
Zapadna Srbija	3.7	33.3	3.7	44.4	3.7	11.1	0.00
Jugoistocna Srbija	0.0	45.8	25.0	20.8	8.3	0.0	0.00
Total	19.1	28.1	7.9	33.7	5.6	5.6	0.00

Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije

	Komsijama i na seoskoj pijaci	Na pijaci u gradu	Seoskoj zadrugi	Lokalnim privatnim preduzetnicima	Preradjivacima	Time su placene usluge drugih uaturi	Drugo
Sveze povrće							
Vojvodina	62.5	16.67	4.17	12.50	0.00	0.00	4.17
Centralna Srbija	23.53	47.06	0.00	23.53	0.00	5.88	0.00
Zapadna Srbija	12.50	68.75	0.00	12.50	0.00	6.25	0.00
Jugoistocna Srbija	15.00	55.00	0.00	30.00	0.00	0.00	0.00
Total	31.17	44.16	1.30	19.48	0.00	2.60	1.30

Tabela P8 Kanali distribucije tržišnih viškova stočarskih proizvoda, po regionima – Kome ste prodavali navedene proizvode?

	komsijama i na seoskoj pijaci	na pijaci u gradu	seoskoj zadrugi	lokalnim privatnim preduzetnicima	preradjivacima	time su placene usluge drugih uaturi
Telad						
Vojvodina	23.08	0.00	0.00	69.23	0.00	7.69
Centralna Srbija	21.57	13.73	0.00	64.71	0.00	0.00
Zapadna Srbija	8.82	35.29	5.88	45.59	4.41	0.00
Jugoistocna Srbija	10.00	40.00	0.00	50.00	0.00	0.00
Total	14.20	26.54	2.47	54.32	1.85	0.62
Junad						
Vojvodina	4.76	0.00	4.76	47.62	42.86	0.00
Centralna Srbija	12.50	8.33	4.17	66.67	8.33	0.00
Zapadna Srbija	12.50	25.00	0.00	31.25	31.25	0.00
Jugoistocna Srbija	0.00	66.67	0.00	16.67	16.67	0.00
Total	8.96	14.93	2.99	47.76	25.37	0.00
Prasice						
Vojvodina	18.52	7.41	3.70	48.15	18.52	3.70
Centralna Srbija	33.66	14.85	0.00	46.53	2.97	1.98
Zapadna Srbija	35.29	20.59	0.00	38.24	5.88	0.00
Jugoistocna Srbija	20.00	60.00	0.00	16.67	3.33	0.00
Total	29.69	21.88	0.52	40.63	5.73	1.56

	komsijama i na seoskoj pijaci	na pijaci u gradu	seoskoj zadrugi	lokalnim privatnim preduzetnicima	preradivacima	time su placene usluge drugih u naturi
Svinje						
Vojvodina	28.26	4.35	13.04	36.96	15.22	2.17
Centralna Srbija	24.24	6.06	0.00	66.67	3.03	0.00
Zapadna Srbija	7.69	15.38	0.00	53.85	23.08	0.00
Jugoistocna Srbija	12.50	62.50	0.00	25.00	0.00	0.00
Total	23.00	11.00	6.00	48.00	11.00	1.00
Ovce						
Vojvodina	25.00	8.33	58.33	8.33	0.00	0.00
Centralna Srbija	36.11	11.11	47.22	2.78	2.78	0.00
Zapadna Srbija	15.63	31.25	50.00	3.13	0.00	0.00
Jugoistocna Srbija	16.67	0.00	66.67	16.67	0.00	0.00
Total	25.58	17.44	51.16	4.65	1.16	0.00
Mleko						
Vojvodina	9.76	0.00	0.00	4.88	85.37	0.00
Centralna Srbija	2.47	0.00	2.47	11.11	83.95	0.00
Zapadna Srbija	12.24	0.00	0.00	6.12	81.63	0.00
Jugoistocna Srbija	4.35	2.17	4.35	13.04	73.91	2.17
Total	6.45	0.46	1.84	9.22	81.57	0.46
Sir i kajmak						
Vojvodina	66.67	33.33	0.00	0.00	0.00	0.00
Centralna Srbija	69.23	19.23	7.69	0.00	3.85	0.00
Zapadna Srbija	36.96	34.78	21.74	2.17	2.17	2.17
Jugoistocna Srbija	24.14	62.07	13.79	0.00	0.00	0.00
Total	42.31	38.46	15.38	0.96	1.92	0.96

Tabela P9 Ispitanici prema statusu po aktivnosti i starosti

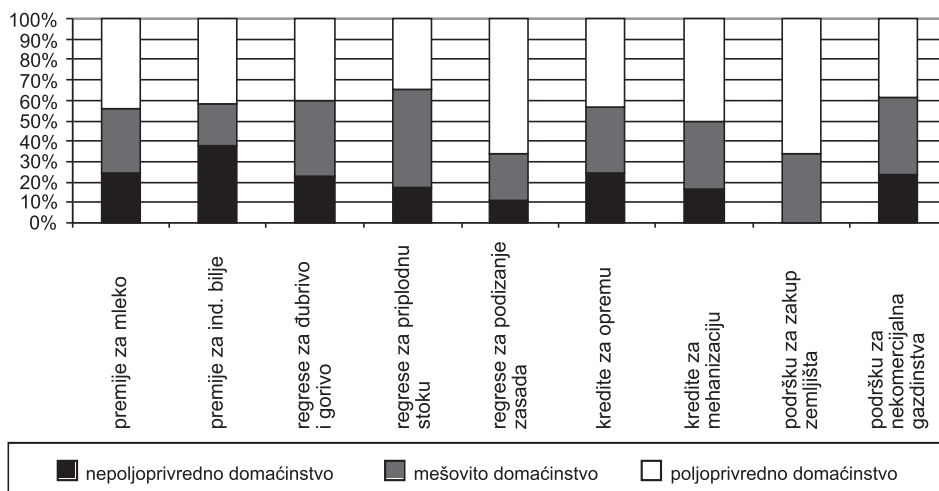
Status prema aktivnosti	Starosne kohorte				
	15-24	25-34	35-44	45-54	55-64
Zaposleni van poljoprivrede	21.2	48.1	47.2	40.0	15.5
Zaposleni u poljoprivredi	13.3	28.3	37.1	39.2	35.2
Nezaposleni	15.1	15.5	8.3	7.3	6.1
Neaktivni	50.3	8.2	7.4	13.4	43.2
Ukupno	100	100	100	100	100

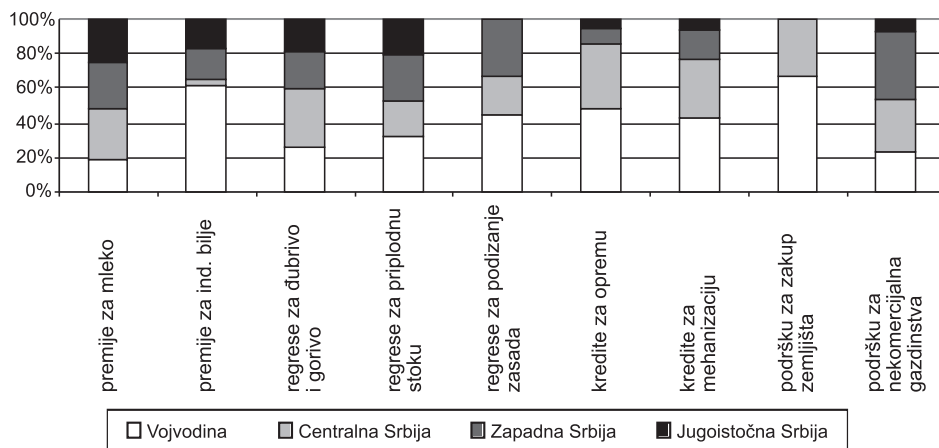
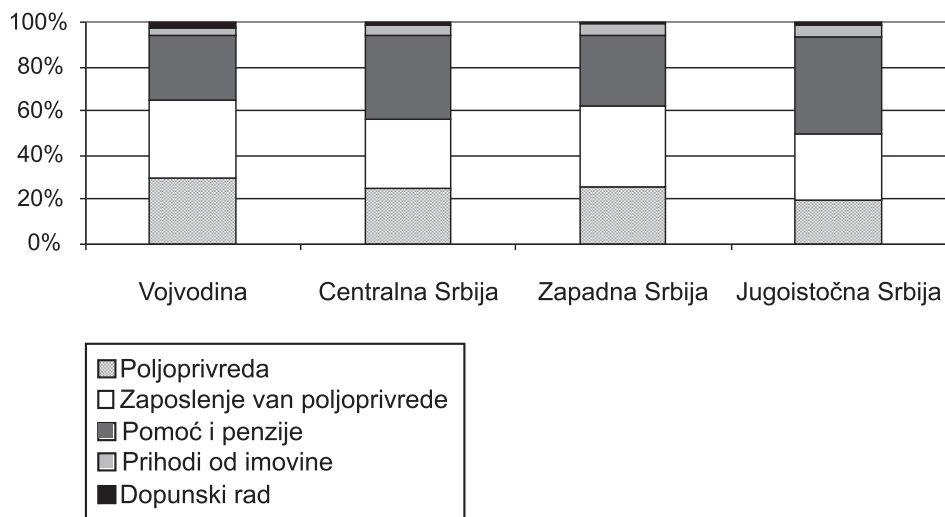
Tabela P10 Ispitanici radnog uzrasta prema statusu po aktivnosti i stepenu obrazovanja

Status prema aktivnosti	Najviša završena škola				
	Bez OŠ	OŠ i 1–2 srednje	3–5 srednje radničke	4 god. Stručne i gimnaz.	Više i fakultet
Zaposleni van poljoprivrede	9.1	19.0	43.2	43.7	61.5
Zaposleni u poljoprivredi	46.7	38.4	30.1	22.6	14.4
Nezaposleni	8.0	7.4	12.1	12.4	9.3
Neaktivni	36.1	35.3	14.6	21.3	14.8
Ukupno	100	100	100	100	100

Grafikon P11

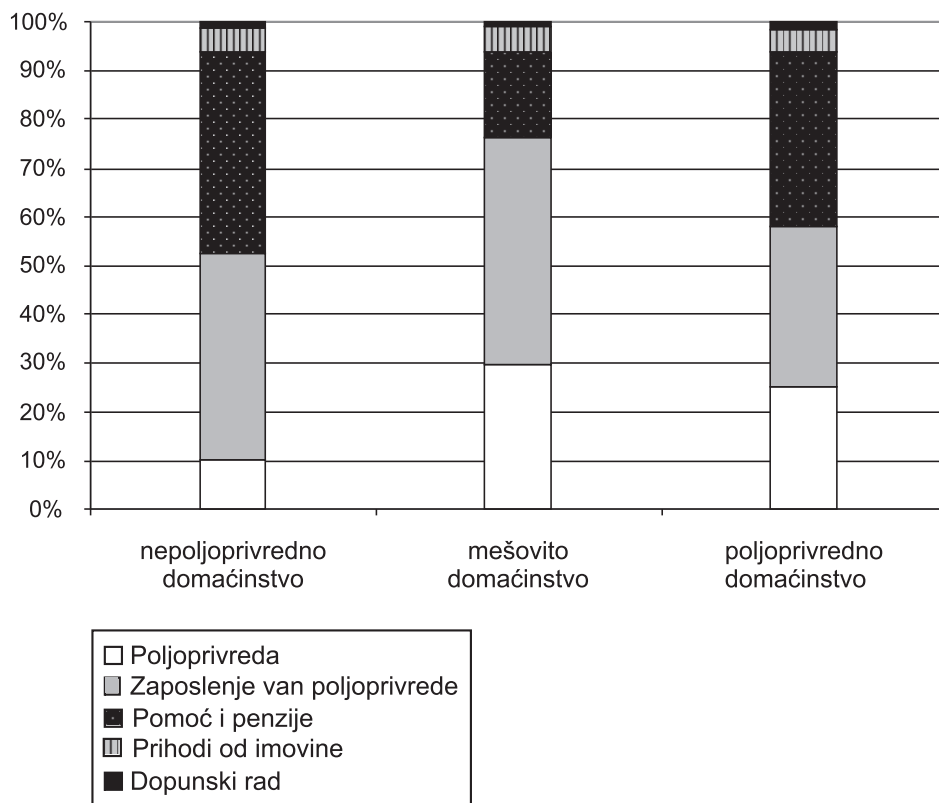
Korišćenje državne podrške poljoprivredi, prema tipu gazdinstva

Grafikon P12**Korišćenje državne podrške poljoprivredi, prema regionima****Grafikon P13****Struktura prihoda porodičnih gazdinstava prema regionima**

Grafikon P14

Struktura prihoda porodičnih gazdinstava prema tipu gazdinstava

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.334.55:364.65-058.5(497.11)

364:364.65-058.5(497.11)

364.662(497.11)

SOCIJALNA isključenost u ruralnim oblastima Srbije / Slobodan Cvejić ...
[et al.]. – 1. izd. – Beograd : UNDP Srbija, Centar za inkluzivni razvoj, 2010
(Beograd : Dosije studio). – 120 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

“...nevladina organizacija SeConS – grupa za razvojnu inicijativu je, uz podršku Programa Ujedinjenih nacija za razvoj u Srbiji i Delegacije Evropske Komisije u Srbiji, sproveda veliko istraživanje o socijalnoj isključenosti i siromaštvu u ruralnim oblastima Srbije.” --> Sažetak. – Tiraž 300. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija: str. 109–111.

ISBN 978-86-7728-137-3

1. Цвејић, Слободан, 1963– [аутор]

a) Села – Маргиналне друштвене групе – Србија

b) Маргиналне друштвене групе – Социјална заштита – Србија

c) Сиromaштво – Србија

COBISS.SR-ID 175676684